

Kingdom of the Netherlands

Norwegian
Helsinki Committee

ESHİD
Eşit Haklar
İçin
İzleme Derneği

TÜRKİYE'DE ZORUNLU DİN EĞİTİMİ

DİN KÜLTÜRÜ AHLAK BİLGİSİ
DERSİ VE KİTAPLARI HAKKINDA
İNSAN HAKLARI TEMELLİ
BİR DEĞERLENDİRME

Kingdom of the Netherlands

TÜRKİYE'DE ZORUNLU DİN EĞİTİMİ

DİN KÜLTÜRÜ AHLAK BİLGİSİ
DERSİ VE KİTAPLARI HAKKINDA
İNSAN HAKLARI TEMELLİ
BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Mine YILDIRIM

Eşit Haklar İçin İzleme Derneği
Gümüşsuyu Mah. Ağa Çırağı Sok.
No:7 Pamir Apartmanı Daire: 1
Beyoğlu/İstanbul
Tel: 0212 293 63 77
www.esithaklar.org
email: esithaklar@gmail.com

Yayına Hazırlayanlar:
Dr. Mine Yıldırım
Özge Uysal
Zeyneb Duygu Ağbayır

Grafik Tasarım: *Mehmet Ali Çelik*

İSTANBUL - 2021

Bu yayın, Hollanda Krallığı Büyükelçiliđi tarafından desteklenen proje kapsamında düzenlenmektedir ve Büyükelçiliđin görüşlerini yansıtmamaktadır. İçeriğinin sorumluluğu Eşit Haklar İçin İzleme Derneği'ne aittir.

Barış için...

Elinizdeki çalışmanın araştırma sürecinde destek olan Özge Demir, Nusret Gürgöz, Gizem Günaydın'a, raporun taslağını okuyarak bilgisini ve değerli görüşlerini paylaşan, Adem Arkadaş Thiebert, Işık Tüzün, Özgür Çınar'a teşekkürü borç bilirim. İlahiyata ilişkin uzman değerlendirmeleriyle rapora katkı veren Türkiye Hahambaşılığı, Prof. Dr. Ali Yaman ve isminin açıklanmasını tercih etmeyen Hristiyan ilahiyatçısına teşekkür ederim. Bilgi edinme başvurularına verdikleri ayrıntılı cevaplar için Milli Eğitim Bakanlığı yetkililerine ayrıca teşekkür ederim. Eşit Haklar için İzleme Derneği ekibinin projenin hazırlık ve yürütme sürecinde yapıcı desteği için minnettarım.

Dr. Mine Yıldırım Kimdir?

Dr. Mine Yıldırım, uluslararası insan hakları hukukunda düşünce, din ve vicdan özgürlüğü alanına odaklanan bir insan hakları hukuku araştırmacısıdır. Özellikle bu hakkın örgütlenme özgürlüğü ve cinsiyet eşitliği ile kesişimi, çocuğun din veya inanç özgürlüğü hakkı ve azınlıkların korunmasına odaklanır. Norveç Helsinki Komitesi'nin İnanç Özgürlüğü Projesi'nin yöneticisi ve AGİT/DKİHB Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanlar Kurulu üyesidir. Yıldırım, doktora derecesini Finlandiya'da bulunan AAbö Akademi İnsan Hakları Enstitüsü'nde, Finlandiya Ulusal Doktora Programı bursuyla, "Uluslararası Hukukta Din veya İnanç Özgürlüğü Hakkının Kolektif Boyutu ve Türkiye Üzerine bir Vaka Çalışması" başlıklı teziyle aldı. Doktora çalışması 2017 yılında Routledge tarafından kitap olarak yayımlandı. Kitabın Türkçe çevirisi yayına hazırlanıyor. Yüksek lisans derecesini İngiltere'de bulunan Leicester Üniversitesi'nde İnsan Hakları ve Sivil Özgürlükler master programında Chevening bursuyla tamamladı. Lisans eğitimini ise anne ve babasının fedakar desteğiyle Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler (İngilizce) bölümünde tamamladı.

İçindekiler

Kısaltmalar	6
1. Giriş	7
2. Yöntem	10
3. Hukuk ve Politika Çerçevesi - Yapısal Göstergeler	13
3.1. Türkiye'nin taraf olduğu ilgili uluslararası sözleşmeler	13
3.2. Ulusal Yasal Çerçeve	22
3.3. Ulusal Bağlamda İlgili Kurumlar	25
3.4. Üst Politika Belgeleri	26
4. Yargı, DKAB Kitapları ve Muafiyet Mekanizması - Süreç Göstergeleri	30
4.1. Yargı Süreçleri	30
4.1.1. <i>Ulusal Yargı Süreçleri</i>	30
4.1.2. <i>Ulusalüstü Hukuki Mekanizmalar - AIHM Kararlarının İcrası</i>	36
4.2. DKAB Ders Kitaplarının İncelenmesi	37
4.3. Muafiyet Mekanizması	52
5. Deneyim ve Raporlamalar - Sonuç Göstergeleri	55
5.1. Çocukların Deneyimleri	55
6. Sonuç ve Öneriler	58
7. Kaynakça	62
EK 1: DKAB Ders Kitapları İnceleme Formu	67
EK2: Bilgi Edinme Başvurusuna MEB Tarafından Verilen Cevap	68

Kısaltmalar

AGİT/DKİHB	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı / Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AYM	Anayasa Mahkemesi
ÇHK	Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi
ÇHS	Çocuk Haklarına dair Sözleşme
DKAB	Din Kültürü Ahlak Bilgisi
DÖGM	Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
ERG	Eğitim Reformu Girişimi
İHK	Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi
LGS	Liseye Geçiş Sistemi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MSHUS	Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme
OHCHR	Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi
TEOG	Temel Öğretimden Orta Öğretime Geçiş
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)
UNICEF	United Nations Children's Fund (Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu)
CİMER	Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi

Sözlük¹

DİNLER HAKKINDA EĞİTİM:	Dünyada etkili olmuş dinler ve inanç gelenekleri hakkında temel bilgileri, bunların tarihlerini, inanç ve ibadet esaslarını, kültür, dil, edebiyat ve sanat hayatına etkilerini ve tüm bu konularla ilgili tartışmaları içeren, tüm dinlere ve inanç geleneklerine eşit mesafede duran ve dini, sosyal bilimlerin alanında bir olgu olarak değerlendiren dersler olarak tanımlanabilir.
DİN EĞİTİMİ:	Belirli bir din ya da inanca açık ya da örtük referanslarla, o dinin inanç esaslarını ve ibadetlerini benimsetmeyi amaçlayan, diğer dinlere de bu dinin bakış açısıyla yaklaşan dersler olarak tanımlanabilir.
SEÇMELİ DERS:	Öğrencinin normal ders saatleri içinde aldığı, seçenekler arasında tercih yapabildiği derslerdir. Öğrenci, seçeneklerden birini almak zorundadır.
İSTEĞE BAĞLI DERS:	Genellikle okul dışı saatlerde sağlanan, öğrencinin almak için ayrıca çaba göstermesi gereken derslerdir. Öğrenci, seçenekler arasında tercih yapmaz, bu dersi almak için okul yönetimine özel talepte bulunur.

1 ERG (2011). [Türkiye'de din ve eğitim: Son dönemdeki gelişmeler ve değişim süreci](#). Ocak 2021.

1. Giriş

Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinin statüsü ve içeriği, Cumhuriyet tarihi boyunca siyasetin ve toplumun taleplerinin etkisi altında şekillenmiştir.² Son 20 yıldır ise bu etkenlerle birlikte, uluslararası insan hakları hukukunun oluşturduğu normatif talepler de dersin içeriğinin şekillendirilmesinde önemli bir kıstas haline gelmiştir.³ Eğitim konusu, din, dini eğitim ve din veya inanç özgürlüğü hakkı konularının kesişiminde en fazla tartışılan ve üzerinde hukuki, sosyolojik, din öğretimi çalışmalarının yoğunlaştığı alan olmaya devam etmektedir. Çok sayıda yetişkin ve çocuğu etkileyen, hakkında kişisel deneyime ve fikre sahip olunan bir konu olsa da din eğitimi, Cumhuriyet tarihi boyunca üst politika konusu olmaya devam etmiştir. Konunun paydaşları olarak devlet, ebeveynler ve din veya inanç toplulukları öne çıkmaktadır. Öte yandan, konunun merkezinde yer almasına karşın çocuğun ilgili kararlara katılımının ve haklarının görmezden gelinmesinin boyutu çarpıcıdır.

Dini eğitim ve din kültürü (dinler hakkında nesnel ve tarafsız eğitim) derslerine ilişkin sosyolojik araştırmalar, toplumun bakışına ışık tutuyor. Dini eğitim ve din kültürü veya dinler hakkında tarafsız ve nesnel eğitim arasındaki ayrımı akılda tutmak önemlidir, zira özellikle sosyolojik araştırmalar ve belirli toplumsal kesimlerin konuya ilişkin görüş ve talepleri, bu ayrım net bir şekilde nitelendirilmeden değerlendirmeye katılabilmektedir. Bu nedenle okuyucunun bu ayrım konusunda farkındalığını bu yazı boyunca koruması önemlidir. Türkiye’de insanların büyük çoğunluğu, çocuklarının *din (İslam) eğitimini* esasen aileden, ardından Kur’an kurslarından ve okuduğu okuldan alması gerektiğine inanıyorlar. KONDA Araştırma ve Danışmanlık tarafından 2017 yılında eğitim sistemiyle ilgili olarak gerçekleştirilen bir araştırmada, 2007 yılına ait benzer bir araştırma bulgularıyla yapılan karşılaştırmada, aradan geçen 10 yıl içinde çocukların din eğitimini nereden alması gerektiği konusunda toplumun bakışında temelde bir değişim olmadığı görülüyor.⁴ Öte yandan araştırmada, Kur’an kurslarına taleple ilgili önemli bir bulgu da ortaya konuluyor. Aynı çalışma 2007 yılında ailelerin yüzde 47’si kızlarını ve yüzde 39’u oğullarını yazın Kur’an kursuna göndermeyi tercih ederken, aradan geçen zaman içinde bu oranların yüzde 27 ve yüzde 25’e gerilediğini gösteriyor.⁵

Yine KONDA tarafından 2019 yılında gerçekleştirilen “Toplumsal Cinsiyet ve Hayat Tarzları” araştırması, din eğitiminin zorunlu niteliğine bakış konusunda önemli bulgular ortaya koyuyor. Rapor hem erkekler hem de kadınlar için din eğitiminin dini hassasiyet içeren konular arasında yer aldığına işaret ediyor fakat önemli bir değişime de dikkat çekiyor.⁶ Din dersinin mecburi olması gerektiğini düşünen erkeklerin oranı yüzde 48 iken, kadınlar için bu oran biraz daha fazla (yüzde 52).⁷ Kadınların beşte dördü, çocuk yetiştirirken ahlak eğitiminde dinin rolü olması gerektiğine inanıyor. Lise altı eğitimi tamamlamış kadınlar arasında gerek din dersinin zorunlu olması gerekse

2 Din eğitiminin Anayasal tarihi için bkz., Şirin, T., “Türkiye’de Zorunlu Din Eğitimi Sorunu”, *Öğretmenler, Öğrenciler, Veliler ve STK’lar açısından Eğitim Sisteminde Din Öğretiminin Rolü* içinde, 2016, Yurttaşlık Derneği. Ayrıca bakınız Genç, F. (2012). Türkiye’deki Din Eğitimi Tarihi ve Bugünkü Durumu. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16 (1).

3 AİHM, *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, Başvuru No. 1448/04, 9 Ekim 2007 ve *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye*, Başvuru No. 21163/11, 16 Eylül 2014.

4 Konda Barometresi, *Eğitim Sisteminin Yapısı ve Beklentiler*, 2017.

5 A.g.k.

6 Konda, *Toplumsal Cinsiyet ve Hayat Tarzları*, 2019.

7 A.g.k.

çocuk eğitiminde dinin önemi konusuna katılanların oranı, diğer kadın gruplarına göre daha yüksek görünüyor. Araştırmada, bu konulara katılma konusunda en temkinli duran grubun üniversite mezunu kadınlar olduğuna dikkat çekiliyor. Gerek lise gerek üniversite mezunu kadınlar, kendi kategorilerindeki erkeklere göre bu meseleleri yanlış bulmaya daha fazla eğilimliler.

Okulda din eğitimi veya din hakkında eğitimle ilgili olarak ebeveynlerin motivasyon ve beklentilerine dair yakın zamanlı ve derinlemesine görüşmelere dayanan “Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü”⁸ çalışmasının bulguları, konunun paydaşı olan ebeveynlerin ortak ve farklılık gösteren pozisyonları konusunda aydınlatıcı. Bütün kesimlerde din derslerinden en temel beklenti, “çocuğumun iyi bir insan olması” olarak dile getiriliyor.

Farklı dindarlık düzeyleri ve dini kimlikten ebeveynlerin çoğu, “okullardaki din derslerinin mevcudiyetine mutlak karşıt olmamak” şeklinde özetlenebilecek, asgari bir müşterekte birleşiyor. Fakat burada, bu dersin “dinlere eşit mesafede bir ders” olması gerektiği nitelemesi bulunuyor; bu kişilere göre ancak “dinlere eşit mesafede bir ders” zorunlu olabilir.

Öte yandan, okulda dini eğitimin mutlaka olması gerektiği söyleyen dindar kesimin öncelikli motivasyonu, kendi çocuklarının dindar ve güzel ahlaklı bireyler olarak yetişmesi. Orta düzey dindarlar ise çocuklarının dini bilgileri somut bir biçimde öğrenerek hayata geçirebilmelerini bekliyorlar.

Aleviler ve gayrimüslimler de okulda din eğitimi olmasına rıza gösterebileceklerini ifade ediyorlar ancak bunu, “ayrımıcılık yapılmayan, tüm din ve inançlara eşit mesafede duran, çocuklarının maddi ve manevi olarak ayrımcılığa maruz kalmayacağı” bir din dersi olarak koşullandırıyorlar.⁹ Aleviler arasında DKAB dersine ilişkin çeşitli görüşler ve talepler, “DKAB dersinin tamamen kaldırılması”, “dersin zorunlu olmaktan çıkarılması”, “dersin dinler hakkında tarafsız ve nesnel bir ders haline getirilmesi”, “ders müfredatının Aleviliğe geniş ve tarafsız bir şekilde yer verecek şekilde değiştirilmesi” olarak dile getiriliyor.¹⁰ Aleviler arasında DKAB dersine ilişkin çeşitli görüşler ve talepler var. DKAB dersinin tamamen kaldırılması, zorunlu olmaktan çıkarılması, dinler hakkında tarafsız ve nesnel bir ders haline getirilmesi, Aleviliğe geniş ve tarafsız bir şekilde yer verecek şekilde değiştirilmesi gibi farklı talepler dile getiriliyor.¹¹ Ayrıca, Dersi almak isteyenlere verilmesi gerektiği ve böyle bir dersin okullarda verilmesinin daha uygun olduğu ifadeleri ile rızalarını ortaya koyuyorlar.

Uluslararası insan hakları hukuku, başta eğitim hakkı, çocuğun ve ebeveynlerin din

8 Yıldırım, M., Genç, Ö., Tol, U., *Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü – Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri*, PODEM, 2016.

9 A.g.k.

10 Alevi Çalıştayları Nihai Raporu, T.C. Başbakanlık, 2010, *Aleviler Artık Burada Oturmuyor: Alevi Çalıştayları Nihai Raporu Üstüne bir Değerlendirme*, Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı, 2011, *Alevi Açılımında Çözüm Odaklanmak: Reform Adımlarına İlişkin Öneriler ve Yol Haritası*, Liberal Düşünce Topluluğu, 2016.

11 Alevi Çalıştayları Nihai Raporu, T.C. Başbakanlık, 2010, *Aleviler Artık Burada Oturmuyor: Alevi Çalıştayları Nihai Raporu Üstüne bir Değerlendirme*, Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı, 2011, *Alevi Açılımında Çözüm Odaklanmak: Reform Adımlarına İlişkin Öneriler ve Yol Haritası*, Liberal Düşünce Topluluğu, 2016.

veya vicdan özgürlüğü ve çocuğun katılım hakkı olmak üzere, içerdiği pek çok hükümle, ele alınan konu için önemli normatif standartlar öngörüyor. Buna ek olarak, hükümetlerarası kuruluşlar, din veya inançlar açısından çeşitliliğin giderek arttığı toplumlarda dinler hakkında eğitimin barış, hoşgörüsüzlükle mücadele ve aşırılığın önlenmesine yapacağı katkıyı görerek, bu alan için önemli esnek hukuk kaynakları geliştirdiler. Bu bağlamda özellikle eğitimin, insan haklarının geliştirilmesi ve her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasındaki rolü ile ders kitapları ve öğretim materyallerinin geliştirilmesine odaklanan, UNESCO tarafından geliştirilen “Ders Kitaplarının Kapsayıcı Hale Getirilmesi: Din, Cinsiyet ve Kültür” kaynağı önemlidir.¹² DKAB dersleri açısından doğrudan ilgili diğer önemli bir kaynak ise Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı/Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanlar Kurulu tarafından yayınlanan “Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretim Üzerine Toledo Kılavuz İlkeleri (Toledo Kılavuz İlkeleri)”¹³’dir.

Elinizdeki çalışma, bu arka planı gözden kaçırmadan uluslararası insan hakları hukukunu temel alan bir yaklaşımla DKAB derslerinin çocuğun din veya inanç özgürlüğü, katılım hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkı açısından değerlendirmeyi ve DKAB ders programı ve kitaplarının geliştirilme sürecine katkı yapmayı hedefliyor.

12 Başlık adının çevirisi yazara aittir. UNESCO, [Making textbook content inclusive: a focus on religion, gender, and culture](#), 2017.

13 AGİT/DKİHB, Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretim Üzerine Toledo Kılavuz İlkeleri, 2007.

2. Yöntem

Çalışmanın temel sorusu, DKAB derslerinin insan hakları hukukunun temel hükümleriyle uyumlu olup olmadığıdır. Bu soru için kullanılan yöntem, normatif disiplin içinde hem klasik vaka temelli insan hakları izleme yönteminden¹⁴ hem de insan haklarının göstergelerle izlenmesi yönteminden yararlanıyor.

Göstergelerle izleme yöntemi, izlenen hakka ilişkin temel özelliklerin belirlenmesi ve bunların yapısal, sürece ilişkin ve sonuçlara ilişkin göstergeler temel alınarak sunulmasını içerir. Göstergeler, özellikle kalkınma örgütleri tarafından ekonomik, sosyal ve kültürel haklar alanında kullanılmakla birlikte, medeni ve siyasi haklarla ilgili olarak da kullanılabilir.¹⁵ Buna göre, insan hakları izleme çalışması, belirli bir hakka ilişkin özellikler belirlendikten sonra bunların yapısal, sürece ilişkin ve sonuç göstergeleri olarak üç alanda izlenmesi şeklinde düzenlenir. Yapısal göstergeler, devletin insan hakları yükümlülüklerini yerine getirmeye yönelik önlemleri alma yükümlülüklerine ilişkin izlemeyi içerir. Sürece ilişkin izleme ise yükümlülük sahibi devletin taahhütlerini sahada uygulamak için aldığı özel önlemlerin ve politikaların değerlendirilmesidir. Sonuç göstergeleri, insan haklarından faydalanma durumunu izler, kazanımlara ve ihlallere odaklanır. Elinizdeki çalışma, göstergelerle izleme yönteminden yararlı olsa da belirli bir hakkı değil, DKAB dersini belirli haklar çerçevesinde incelediği için farklılık gösteriyor.

Değerlendirmenin çerçevesini oluşturan üç temel insan hakkı ve bunlarla ilgili aşağıdaki tabloda yer alan özellikler ve göstergeler tespit edildi:

14 BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi (OHCHR). Training Manual on Human Rights Monitoring, 2001.

15 Guzman, M. ve Verstappen, B., *İzleme Nedir?*, İnsan Hakları İzleme ve Dokümantasyon Dizisi Cilt 1, Huridocs.

DKAB Derslerinin Göstergeler Yöntemiyle İzlenmesi Tablosu

DKAB Derslerinin Göstergeler Yöntemiyle İzlenmesi Tablosu						
Çocuğun din veya inanç özgürlüğü			Çocuğun katılım hakkı		Ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleriyle uyumlu bir şekilde yetiştirme hakkı	
Çocuğun devletin olası endokrinasyonuna karşı korunması. Ö1*	DKAB dersiyle ilgili muafiyet başvuru sürecinde çocuğun ebeveynleri tarafından zorlanmama özgürlüğü. Ö2	Çocuğun dini uygulamalara zorlanmama hakkı. Ö3	DKAB ders politikası süreçlerine çocuğun gelişen kapasitesi doğrultusunda katılım hakkının korunması. Ö1	Muafiyet sürecine katılım hakkının güvence altına alınması. Ö2	Ebeveynlerin isteğinin aksine çocukları dini eğitim almaya zorlanmaması. Ö1	
Yapısal	Devlet tarafından onaylanmış çocuğun din veya inanç özgürlüğü ve katılım hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleriyle uyumlu bir şekilde yetiştirme hakkı ile ilgili insan hakları sözleşmeleri;					
	Anayasa ve diğer yasalarda çocuğun din veya inanç özgürlüğü, katılım hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarının yürürlüğe girmesi ve kapsamı;					
Süreç	Çocuk hakları ve din veya inanç özgürlüğü alanında çalışan STK'ların sayısı.					
	DKAB dersi politikalarının oluşturulma süreçleri: Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Şurası, Çocuğun okulda din eğitiminden muafiyet hakkı yürürlüğe girme tarihi ve kapsamı.		DKAB dersiyle ilgili politika süreçlerine ve okulda çocuğun katılım mekanizmaları, kaç toplantıya katıldıkları ve sıklığı, sonuçları.	Çocuğun muafiyet başvuru hakkının yürürlüğe girmesi ve kapsamı.		DKAB dersinden muafiyet hakkının yürürlüğe girme tarihi ve kapsamı.
Sonuç	BM Din veya İnanç Özgürlüğü Raportörü tarafından Hükümete yöneltilmiş sorular ve bunlara yetkililer tarafından verilen cevaplar; BM İnsan Hakları Komitesi ve Çocuk Hakları Komitesi periyodik raporlarda ele alınan ilgili konular ve hükümetin tespit ve tavsiyelerle ilgili cevaplarının niteliği;					
	Türkiye'nin BM EPI çerçevesinde üye devletler tarafından verilen tavsiyeler ve Türkiye'nin bunları kabul etme oranı;					
Süreç	DKAB ders programı, kitap ve diğer öğretim materyallerinin dinler hakkında tarafsız, nesnel ve içermeci niteliği;					
	AİHM'nin veya diğer uluslararası insan hakları uyum kontrolü mekanizmalarının ilgili kararlarının icra süreci;					
Süreç	Türkiye'nin ulusal insan hakları izleme mekanizmalarının ilgili kararları (mahkeme kararları da dahil olmak üzere) ve bunların uygulanması.					
	DKAB dersi öğretmenleri arasında insan hakları temelli eğitim alanların oranı.					DKAB dersi öğretmenleri arasında insan hakları temelli eğitim alanların oranı.
Sonuç	İstekleri dışında DKAB dersine girme baskısıyla karşılaşan çocukların raporlanan şikayetlerinin niteliği. Muafiyet hakkını kullanan çocuğun bu hakkın kullanımı sırasında yaşadığı mağduriyete ilişkin raporlanan vakaların niteliği ve sayısı.					
	Çocukların imzasıyla yapılan muafiyet başvurularının sayısı. Okul idaresi tarafından çocuklara muafiyet hakkında yapılan bilgilendirilme. Çocuğun gelişen kapasitesi ölçüsünde muafiyet hakkını kullanması konusunda ebeveynlere yapılan bilgilendirme.	DKAB ders kitabı ve diğer öğretim materyalleri ve ders uygulamalarında çocuğun dini uygulamalara zorlandığına ilişkin vakaların niteliği ve raporlar.	Milli Eğitim Şurası'na katılan çocuk sayısı. Milli Eğitim Şurası'nda çocukların katılımıyla alınan kararların sayısı.	DKAB dersinden muafiyet başvurusunu tek başına yapmış olan öğrenci sayısı. Muafiyet başvurusunu tek başına yapmak istediği halde bu hakkı kullanmadığına ilişkin şikayet ve raporlar.		İstekleri dışında çocuklarının DKAB dersine katılmaya zorlandığını raporlayan ebeveyn şikayetlerinin niteliği ve sayısı. DKAB ders içeriği dinler hakkında tarafsız ve nesnel bir içeriğe sahip olmadığına ilişkin şikayet ve raporlar.

* Özellik

Çalışmada, uluslararası ve ulusal mevzuat masabaşı çalışmasıyla incelenerek değerlendirildi. DKAB ders kitaplarının incelenmesi, MEB tarafından yayınlanan 4-12. sınıf DKAB ders kitapları ile sınırlı tutuldu ve kitaplar, EK1'de yer alan formdaki sorular üzerinden incelendi. DKAB ders kitaplarında farklı din veya inançlarla ilgili içeriğin değerlendirilmesi konusunda mümkün olduğu ölçüde ilgili din veya inanç topluluklarının görüşleri alındı. Yargı sürecine ilişkin bilgilere hem yargı kararlarına ilişkin bilgi bankaları taranarak hem de DKAB dersiyle ilgili yargı süreçlerini yürüten avukatlarla yapılan görüşmelerle erişildi. Bu noktada DKAB dersine ilişkin Anayasa Mahkemesi bireysel başvurularına ve Danıştay'ın ilgili tüm kararlarına mevcut sistemler aracılığıyla erişimin mümkün olmaması, bir sınırlılık olarak belirtilmeli. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER) üzerinden bilgi edinme başvurusu yolu etkili bir şekilde kullanılarak MEB'den çalışma için önemli birçok konuda bilgi edinmek mümkün oldu.

3. Hukuk ve Politika Çerçevesi

Yapısal Göstergeler

Yapısal göstergeler, iç hukukun belirli bir hakla ilgili mahiyetine – zorunlu uluslararası standartları ve bu standartları geliştiren ve koruyan kurumsal mekanizmaları içerip içermediği gibi – odaklanır.¹⁶ Yapısal göstergelerle yapılan değerlendirmede, ele alınan hakla ilgili devlet politikasının çerçevesine ve stratejilerine bakılması da gereklidir.¹⁷ DKAB derslerinin insan hakları temel alınarak izlenmesine ilişkin yapısal göstergeler, DKAB dersinin tasarımı ve uygulanması süreçlerinde dikkate alınması gereken ve yukarıda belirlenen temel insan haklarına ilişkin uluslararası standartları, ulusal mevzuatı, ilgili politikaların ulusal çerçevesini ve bu alandan sorumlu olan kurumları ele alıyor.

3.1. Türkiye'nin taraf olduğu ilgili uluslararası sözleşmeler

Kuşkusuz, herhangi bir durumun insan hakları hukuku ile uyumlu olup olmadığı değerlendirilirken durumla ilgili ve değerlendirmeye etki edecek tüm haklar dikkate alınmalıdır. Ancak çalışmanın sınırları nedeniyle burada değerlendirme, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, katılım hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkı ile sınırlı tutulacaktır. Fakat *eğitim hakkı, ayrımcılık yasağı, azınlıkların korunması da DKAB ders kitapları ile ilgilidir ve daha kapsamlı bir araştırmanın konusu olmalıdır.*¹⁸

Çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü koruyan uluslararası sözleşmeler “herkesin” bu hakka sahip olduğunu belirttiği için çocuğun da düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkını korurlar.¹⁹ Fakat daha doğrudan ilgili olduğu ve daha geniş bir değerlendirme imkanı sunduğu için burada, Çocuk Hakları Sözleşmesi (ÇHS) Madde 14'e öncelik verilecek. Madde 14 metni şöyledir:

- (1) Taraf Devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına saygı gösterirler.
- (2) Taraf Devletler, anne-babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin, çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine saygı gösterirler.
- (3) Bir kimsenin dinini ve inançlarını açıklama özgürlüğü, kanunla öngörülme ve gerekli olmak kaydıyla yalnızca kamu güvenliği, düzeni, sağlık ya da ahlaki ya da başkalarının temel hakları ve özgürlüklerini korumak gibi amaçlarla sınırlandırılabilir.²⁰

16 BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi (OHCHR) *İnsan Hakları Göstergeleri Ölçme ve Uygulama Kılavuzu*, 2012.

17 A.g.k. s. 47.

18 Birleşmiş Milletler “Kadına Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesine ilişkin Sözleşme” (CEDAW) Madde 1 CEDAW ve Çocuk Hakları Komitesi'nin, sırasıyla 31 ve 18 Sayılı Ortak Genel Yorumu, Çocuk Hakları Sözleşmesi Madde 2, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 12 Sayılı Protokol.

19 Bkz. BM Medeni ve Siyasal Hakları Sözleşmesi Madde 18, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Madde 9.

20 Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 20 Kasım 1989 tarih ve 44/25 Sayılı Kararıyla kabul edilmiş, 2 Eylül 1990 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme Türkiye açısından 4 Mayıs 1995 tarihine yürürlüğe girmiştir.

Çocuğun düşünce, din ve vicdan özgürlüğü “karar verme erki hakları” kategorisinde görülür. Bunlar kişinin kendisi ile ilgili konularda dinlenmesine ve kendi tercihlerini yapabilmesine ilişkin haklardır ve her bir bireyin, çocuklar da dahil olmak üzere, özerk olduğu ve bir kişiliğe sahip olduğu kabulü üzerine kurulmuştur.²¹

Bu kategoride yer alan diğer haklar ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü ve eğitim hakkıdır.²² Gemalmaz’a göre, bu açıdan bakıldığında “Çocuğun kendisini ilgilendiren konularda görüş açıklama, karar verme ve tercihte bulunma hakkı ile ebeveynlerin yetkilerinin çatışmasının çok geniş boyutlu temel nitelikte bir sorun olduğu gözlemlenmektedir.”²³ Aynı gerilim dinamiklerini devlet ve çocuk arasında da düşünmek yanlış olmayacaktır.

Çocuğun düşünce, din ve vicdan özgürlüğü genellikle ebeveynlerinin din veya inanç özgürlüğü alanı içinde görülmüştür.²⁴ Bu nedenle ÇHS, hakkın öznesi olarak açık bir şekilde çocuğu tanıyarak önemli bir değişimi ifade eder. Brems’e göre yine de, çocuğun din veya inanç özgürlüğüyle ilgili olarak ebeveyn hakları bir kenara atılmış değildir ve Madde 14’ün 2. Fıkrasında açıkça yerini bulur.²⁵ Ancak, yine de önemli bir ayırım vardır: “Bu hakkı fiilen kullanacak” olan, “çocuğun kendisidir.”²⁶ Nitekim, ÇHK Periyodik Raporlar konusunda devletlere sunduğu kılavuz ilkelerde, çocuğun diğer medeni hak ve özgürlüklerin yanı sıra “düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün” yasalarda nasıl doğrudan çocuğun hakkı olarak tanındığı konusunda bilgi verilmesini ister.²⁷

ÇHS Madde 14(1) ve Madde 14(3), Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nde (BM MSHS) korunan düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının Madde 18(1) ve 18(3) ile uyumlu bir şekilde yorumlanır. Bu nedenle İnsan Hakları Komitesi’nin 18. Maddeye ilişkin genel yorumu, hakkın kapsamına ilişkin açıklayıcı ve yol göstericidir.²⁸ İnsan hakları sözleşmelerinde yer alan tüm hakların birbiriyle uyumlu olduğunun varsayılması ve o şekilde yorumlanması, insan hakları hukuku sisteminin temel bir yorum ilkesidir.

“Çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı vardır.” yerine, devletler çocuğun bu hakkına “saygı gösterir” ifadesi, bu konuda devletlerin pozitif yükümlülüğünün belirsiz olması şekilde yorumlanmamalıdır. Devletin bu alanda pozitif yükümlülükleri, alması gereken önlemler vardır. Nitekim ÇHK Periyodik Raporlar kılavuzunda “azınlıklar ve yerli gruplar da dahil olmak üzere, çocuğun din veya inancını açıklama hakkını güvence altına almak için alınan önlemlerin belirtilmesi” istenir.²⁹

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü sınırlanamaz ve kesin koruma altındadır, dolayısıyla kimse belirli bir inanca veya dine inanmaya veya inancını açıklamaya hiçbir koşul

21 Gemalmaz, H. B. 2011. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Çocuğun Kendi Görüşleri/Kanaatleri Doğrultusunda Eğitilme (Eğitimini Seçme) Hakkı”, 1. Çocuk Hakları Kongresi, (İstanbul, Turkey), 189-208.

22 A.g.k.

23 A.g.k.

24 Bu düşüncenin bir yansıması ÇHS’ye taraf birçok ülkenin Madde 14’e ilişkin açıklamada bulunmuş ve çekince koymuş olmasıdır.

25 Brems, E., “Article 14: The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion” in *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Brill, 2006.

26 A.g.k.

27 BM Çocuk Hakları Komitesi, *General Guidelines regarding the form and the contents of the periodic reports* (UN Doc. CRC/C/58, 1996), par. 48.

28 BM İnsan Hakları Komitesi, 22 Sayılı Genel Yorum: Madde 18, 30 Temmuz 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.

29 BM Çocuk Hakları Komitesi, yukarıdaki dn.27, s. 27.

altında zorlanamaz. Düşünce özgürlüğü, geniş bir alanı kapsar. Buna göre endoktrinasyon veya çocuğun düşüncelerini açıklamaya zorlanması kesin olarak yasaktır. Vicdan özgürlüğü ise daha dar bir alanı içerir ve kişinin ahlaki veya felsefi açıdan vicdani duruşunu korur.³⁰ İlahi bir varlığa inancı gerektirmez ve değişebilir. Pasifizim, vejeteryanlık ve çevreyle ilgili meseleler, vicdan özgürlüğü altında değerlendirilmiştir.³¹ Benzer şekilde din özgürlüğü de kesindir ve sınırlanamaz. Düşünce özgürlüğünde olduğu gibi, çocuğun dinini açıklamaya zorlanması ve dini endoktrinasyon yasaktır. Çocuğun bir dine sahip olmak veya olmamak özgürlüğü vardır, dolayısıyla devletler, çocuğu bir dine sahip olmaya veya olmamaya zorlayamaz.

Bu bağlamda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) Polonya'yla ilgili bir davada aldığı karar, doğrudan çocukla ilgilidir. Okulda muafiyet olanağı olduğu halde, muafiyet hakkını kullanan öğrenciler için alternatif derslerin sunulmamasından ötürü öğrencinin okul hayatı boyunca karnesinde "din/ahlak" alanının boş bırakılmasının, din veya inancını açıklamama hakkını zedeleyecek şekilde haksız bir damgalamaya maruz kalmasına" neden olduğu gerekçesiyle Madde 9'la birlikte Madde 14'ün ihlal edildiğine karar verilmiştir.³²

Madde 14(2)'te belirtildiği gibi, ebeveynler çocuğa yön gösterebilirler, ancak bu süreçte dikkate alınması gereken iki temel kural vardır. Birincisi, bu yön gösterme çocuğun gelişen yetenekleriyle uyum içinde olmalı ve ikincisi ÇHS'nin bütünüyle uyumlu bir şekilde gerçekleşmelidir.³³ Bu durumda, örneğin, "yönlendirme" fiziksel ya da zihinsel anlamda herhangi bir şiddeti içeremez (Madde 19). Çocuğun katılım hakkı (Madde 12) dikkate alınmalıdır. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere, görüş oluşturabilecek durumdaki bütün çocukların "kendilerini etkileyen bütün konularda" görüşlerini serbestçe ifade edebilme hakları vardır ve bu güvence, din ve din tercihi ile ilgili konuları da içermektedir. Ayrıca çocuğun ifade özgürlüğü vardır (Madde 13).

ÇHS'nin bütünü dikkate alındığında bir yandan Madde 14'ün çocukların 18 yaşına kadar otomatik olarak ebeveynlerinin dininden sayılmalarını desteklemezken, diğer yandan kimliğin korunması (Madde 8), aile ortamından yoksun kalındığında dinin korunması (Madde 20) ve çocuğun belirli bir topluluk içinde kendi grubuyla birlikte dininin gereklerini yerine getirebilmesi (Madde 30), çocukların, kendileri aksini tercih etmedikleri sürece, ebeveynlerinin din veya inancıyla bağlarının korunması düşüncesini destekler. Nitekim, Çocuk Hakları Komitesi devletlerin periyodik raporlarında çocuğun dinini ya da inançlarını ortaya koyma özgürlüğü ve çocukların belirli bir dini seçmeleri ve din eğitimi veren okullara devam etmeleri için yasalarda herhangi bir asgari yaş belirlenip belirlenmediği konusunda bilgi istenir.³⁴

Çocuğun din veya inancını açıklama özgürlüğü Madde 14(3)'te açıkça yer almasa da gerek AİHS Madde 9 gerekse MSHS Madde 18'de yer alan din veya inancın ibadet, öğretim, uygulama veya ritüel/tören yoluyla açıklama biçimlerinin korunmasıyla paralel olarak düşünülebilir.³⁵ Din veya inancı açıklama/dışa vurma hakkı, ancak belirli koşullar altında sınırlanabilir. Sınırlama, yasayla öngörülmüş ve demokratik bir toplumda gerekli kamu güvenliği, kamu düzeni, ahlaki veya başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla,

30 Brems, yukarıdaki dn. 25.

31 A.g.k.

32 AİHM, *Grzelak v. Polonya*, Başvuru No. 7710/02, 15 Haziran 2010.

33 A.g.k.

34 UNICEF, *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama El Kitabı*, 2007 s. 204.

35 Brems, yukarıdaki dn 25.

ölçülülük ilkesini gözeten ve ayrımcı olmayan özelliklerin hepsine birden sahip olmalıdır.³⁶

Okulda din eğitimiyle ilgili meselelere gelince, bunlar ÇHS'nde yer alan pek çok hakla ilişkisi göz önünde bulundurularak bütüncül bir şekilde anlaşılmalı gerektirir: Ayrımcılık yasağı (Madde 2), çocuğun katılım hakkı (Madde 12), ifade özgürlüğü (Madde 13), düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (Madde 14), özel yaşantının korunması hakkı (Madde 16) bilgi edinme hakkı (Madde 17), eğitim hakkı (Madde 28), eğitimin amacı (Madde 29) ve azınlıklara mensup bireylerin korunmasıyla ilgili (Madde 30) hükümler özellikle öne çıkmaktadır.

ÇHK devletlerin periyodik raporlarında, “Kamuya ait okullarda ve kurumlarda verilen dinî eğitime ilişkin olarak çocukların haklarına saygı duyulmasını sağlamak üzere alınan önlemler ve bu özgürlüğün Madde 14’ün 3. fıkrası uyarınca ne ölçüde sınırlandırıldığı” hakkında bilgi verilmesini ister.³⁷ Bu arada ebeveynlerin yönlendirmeleri, çocukların “gelişen yetenekleri” ile uygun biçimde gerçekleşmelidir.

Din eğitimi bağlamında devletin negatif ve pozitif yükümlülükleri vardır. Negatif yükümlülükler çocukları, devletin, ebeveynler dışında başka kişilerin veya kurumların endoktrinasyonuna karşı korur; örneğin din veya inançları ne olursa olsun tüm öğrencilere zorunlu din eğitimi verilmesine izin verilmemesi buna bir örnektir. Okulda dini eğitim zorunlu ise çocuk ayrımcı olmayan muafiyet hakkına sahiptir. Ayrıca muafiyet hakkı kullanımının cezalandırıcı sonuçları olmamalıdır.³⁸ Ebeveynlerin endoktrinasyonu konusu da çocuğun inanç özgürlüğü, seçim hakkı ve devletin tarafsızlığı bağlamında ele alınmalıdır.³⁹

Çocuklar eğitim sürecinde de din veya inanç öğretimiyle karşılaştıkları için çocuğun eğitim hakkıyla ilgili Madde 28-29 ile Madde 14 arasında doğrudan bağlantı kurulabilir.

Madde 28

Taraf Devletler, çocuğun eğitim hakkını kabul ederler ...

Madde 29, eğitimin amacına ayrıntılı bir şekilde yer verir:

Taraf Devletler çocuk eğitiminin aşağıdaki amaçlara yönelik olmasını kabul ederler:

Çocuğun kişiliğinin, yeteneklerinin, zihinsel ve bedensel yeteneklerinin mümkün olduğunca geliştirilmesi;

İnsan haklarına ve temel özgürlüklere, Birleşmiş Milletler Andlaşmasında benimsenen ilkelere saygısının geliştirilmesi;

Çocuğun ana-babasına, kültürel kimliğine, dil ve değerlerine, çocuğun yaşadığı veya geldiği menşe ülkenin ulusal değerlerine ve kendisinininkinden farklı uygarlıklara saygısının geliştirilmesi;

Çocuğun, anlayışı, barış, hoşgörü, cinsler arası eşitlik ve ister etnik, ister ulusal, ister dini

36 Bkz., ÇHS Madde 14(3), AİHS Madde 9(2), BM MSHS Madde 18 (3), İHK'nin Madde 18 hakkında 22 Sayılı Genel Yorumu, par. 8.

37 UNICEF, yukarıdaki dn 34, s. 200.

38 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü'nin Din veya İnanç Özgürlüğü Alanında Çocuğun ve Ebeveynlerinin Hakları temalı raporu, A/70/286, 5 Ağustos 2015, s. 13.

39 Temperman, J., State Neutrality in Public School Education: An Analysis of the Interplay Between the Neutrality Principle, the Right to Adequate Education, Children's Right to Freedom of Religion or Belief, Parental Liberties, and the Position of Teachers, *Human Rights Quarterly*, Vol. 32, No. 4 (November 2010), s. 865-897.

gruplardan, isterse yerli halktan olsun, tüm insanlar arasında dostluk ruhuyla, özgür bir toplumda, yaşantıyı, sorumlulukla üstlenecek şekilde hazırlanması.

Burada ele aldığımız konu açısından Madde 30'un dini azınlıklara mensup çocukların kendi dinlerine inanma hakkından yoksun bırakılmayacağını ve devletlerin bu hakka müdahale etmeme hususunda negatif yükümlülük sahibi olduğunun altı çizilmelidir. Fakat devletlerin yükümlülükleri bununla sınırlı değildir; aynı zamanda, "Azınlık grubun kültürel kimliğini, dilini ya da dinini korumak için hem kendisinin hem de başkalarının hareketleri açısından pozitif önlemler alma yükümlülüğü getirir."⁴⁰ Türkiye Madde 29 ve Madde 30 ile ilgili olarak çekince koymuştur ve buna göre bu hükümleri, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nın metnine ve ruhuna uygun olarak uygulama hakkını saklı tutmaktadır."⁴¹ ÇHK, Türkiye'nin bu çekincesinin, Lozan Antlaşması çerçevesinde azınlık olarak tanınmayan gruplara mensup çocuklar üzerinde olumsuz etkileri olabileceğini belirterek Türkiye'ye çekincesini geri çekme tavsiyesinde bulunmuştur.⁴²

Çocuğun katılım hakkı

DKAB dersleriyle ilgili olarak dikkate alınması gereken diğer bir çocuk hakkı, ÇHS Madde 12'de yer alır:

Taraf Devletler kendi görüşlerini oluşturma kabiliyetine sahip çocuğun, bu görüşleri çocuğu etkileyen her türlü meselede özgürce ifade etme hakkını temin edecek, çocuğun görüşlerine, yaşı ve olgunluğuna uygun olarak gerekli ağırlık verilecektir.

-Bu amaçla, çocuğun, özellikle çocuğu etkileyen her türlü adli ve idari işlemde, doğrudan veya bir temsilci ya da uygun bir organ aracılığıyla, ulusal yasaların usul kuralları ile uyumlu bir şekilde, kendini ifade etme fırsatı sağlanacaktır.

Tüm çocukların düşüncelerinin dikkate alınma hakkı, ÇHS'nin temel değerlerinden birini teşkil eder ve ÇHK, bu maddenin yalnızca bir hak tesis etmediğini, aynı zamanda diğer tüm hakların yorumlanması ve uygulanmasında da dikkate alınmasının gerekliliğini vurgular.⁴³ ÇHK bilhassa, genç kızlar ve erkekler ile dışlanmış ve dezavantajlı gruplara ait çocuklar da dahil olmak üzere, belli çocuk gruplarının bu hakkın gerçekleştirilmesinde özel engellerle karşılaştığına dikkat çeker.⁴⁴

ÇHK'ye göre yaş ve olgunluğu değerlendirmede zorluklarla karşılaşıldığında dahi devletler, çocukları dinlenecek bir grup olarak düşünmelidir ve çocukları dinlemek ve görüşlerini almak için ellerinden gelen tüm çabayı göstermelidir.⁴⁵

Ayrıca, devletlerin çocuğun özgür bir düşünce oluşturmalarını teşvik etme ve çocuğun katılım hakkını kullanmasına olanak tanıyan bir ortam sağlama yükümlülüğü bulunur.⁴⁶

40 BM ÇHK, Madde 30 hakkında 11 Sayılı Genel Yorum, CRC/C/G/11, 2009.

41 BM Sözleşmeler Ofisi kayıtları.

42 BM ÇHK'nin Sonuç Gözlemleri: Türkiye, 2001.

43 BM ÇHK, yukarıdaki dn 40, par. 2.

44 BM Çocuk Hakları Komitesi'nin Madde 12 (Katılım Hakkı) hakkında 12. Sayılı Genel Yorumu CRC/C/GC/12, 1 Temmuz 2009, par. 4.

45 A.g.k. par. 10.

46 A.g.k. par. 11.

Çocuğun veya çocukların kendilerini ifade etme hakkını kullanması, katılım sürecinin temel bir unsuru olarak kabul edilir ve çocukları etkileyen politikaların geliştirilmesinde başlangıç noktası olmalıdır.⁴⁷

Özellikle dikkat edilmesi gereken bir konu “çocuğun kendi görüşlerini oluşturma kabiliyetine sahip olması” ifadesinin anlamıdır. ÇHK'ye göre “Bu ifade bir sınırlama olarak değil, devletlerin mümkün olduğu ölçüde çocuğun özerk bir görüş oluşturma kapasitesini değerlendirmeleri için bir yükümlülük olarak görülmelidir.”⁴⁸ Devletler, çocuğun kendi görüşlerini oluşturma kapasitesine sahip olduğunu varsaymalı ve çocuğun bunları ifade etme hakkına sahip olduğunu da kabul etmelidir; **önce kapasitesini kanıtlamak çocuğa düşmez.**

ÇHK'nin, Madde 12'nin çocuğun kendi görüşlerini ifade etme hakkı için hiçbir yaş sınırı getirmediğinin altını çizmesi önemlidir. Bu nedenle, devletlerin çocuğun kendisini etkileyen bütün meselelerde kendini ifade etme hakkını yasa veya uygulamada sınırlayacak yaş sınırları getirmelerini istemez.⁴⁹

Çocuk kendisini etkileyen her türlü adli ve idari işleme katılım hakkına sahiptir ve eğitim, tipik bir idari işlem örneği sayılır. Devletler, mevzuatta Madde 12'nin gerekliliklerini yansıtan ve ilgili kayıtların açıklanması, ifade ve ebeveynler veya başkaları tarafından temsil dahil, diğer usule ilişkin haklar ile birlikte çocuğun katılım hakkını temin eden idari usuller geliştirmelidir.⁵⁰ Çocuklar, mahkeme işlemlerinden ziyade idari işlemlere dahil edilmelidir, zira idari işlemler daha az resmi ve daha esnek olup, yasa ve yönetmeliklerle tesis edilmesi görece kolaydır.⁵¹

Çocuğun yüksek yararını gözetilmesi ilkesine yer veren Madde 3, hem münferit vakalar içindir hem de çocukları ilgilendiren tüm eylemlerde bir grup olarak çocukların yüksek yararının gözetilmesini öngörür.⁵² Devletler sonuç olarak yalnızca yüksek yararı belirlerken her bir çocuğun bireysel durumunu değil, bir grup olarak çocukların yararlarını da gözetme yükümlülüğü altındadır.

Çocuğun yüksek yararı ve katılım hakkı arasında bir gerilim yoktur, aksine bunlar birbirini tamamlar.⁵³ Biri çocuğun yüksek yararını sağlama hedefini tesis eder, diğeri de bu hedefe ulaşmak için çocuğu veya çocukların katılımı amacına ulaşmak için gereken yöntemi sağlar.

ÇHK, eğitimde ve okulda çocuğun katılım hakkını özellikle ele alır. Buna göre çocu-

47 A.g.k. par. 13.

48 A.g.k. par. 20.

49 A.g.k. par. 21. Ayrıca bkz. Çocuğun yaşına ve olgunluğuna uygun olarak düşüncelerine gerekli ağırlığın verilmesini öngörerek, Madde 12, tek başına yaşın çocuğun görüşlerinin önemini belirleyemeyeceğine açıklık getirir. Çocukların anlayış düzeyleri, biyolojik yaşları ile eşit oranda bağlantılı değildir. Araştırmalar bilgi, deneyim, ortam, sosyal ve kültürel beklentiler ve destek düzeylerinin hepsinin çocuğun görüş oluşturma kapasitelerinin gelişimine katkıda bulunduğunu göstermiştir. Bu nedenle, çocuğun görüşleri vaka bazında değerlendirilmelidir. (par. 29) Olgunluk, belli bir meselenin getireceklerini anlama ve değerlendirme kabiliyeti anlamında kullanılır ve bunun için çocuğun bireysel kapasitesini belirlerken dikkate alınmalıdır. Olgunluğu tanımlamak zordur; Madde 12 bağlamında ise, çocuğun meseleler hakkındaki görüşlerini makul ve bağımsız bir şekilde ifade etme kapasitesidir. Meselenin çocuk üzerindeki etkisi de dikkate alınmalıdır. Sonucun çocuğun hayatı üzerindeki etkisi ne kadar büyük olursa, o çocuğun olgunluğunun uygun değerlendirilmesi de o kadar ilgilidir. (par. 30)

50 A.g.k. par. 65.

51 A.g.k. par. 66. Ayrıca bkz para. 67.

52 A.g.k. par. 72

53 A.g.k. par. 73.

ğün eğitimde kendini ifade etme hakkına saygı, eğitim hakkının gerçekleştirilmesi için esastır.⁵⁴ Çocuğun katılım hakkının etkili bir şekilde hayata geçirilmesi için okul ve sınıf ortamı özellikle önemlidir. Eğitim mercileri, müfredat ve okul programlarının planlamasına çocukların ve anne babalarının görüşlerini dahil etmelidir.

Çocukların karar verme süreçlerine istikrarlı katılımını sağlamak için ilgili mercilerin, okulların ve baş öğretmenlerin iyi niyetinden ziyade yükümlülüklerin mevzuatta yer alması gerekir.⁵⁵

Çocuk veya çocukların dinlenildiği ve katıldığı tüm süreçler şu nitelikleri taşımalıdır⁵⁶:

- (a) Şeffaf ve bilgilendirici olmalıdır.
- (b) Gönüllü: Çocuklar, hiçbir zaman istekleri dışında görüşlerini ifade etmeye zorlanmamalı
- (c) Saygılı: Çocukların görüşleri saygı ile karşılanmalıdır ve kendilerine görüş veya faaliyet başlatmaları için fırsatlar sağlanmalıdır.
- (d) İlgili: Çocukların görüşlerini ifade etme hakkı olduğu konular, çocukların yaşamları ile gerçekten ilgili olmalıdır ve bilgi, beceri ve kabiliyetlerini kullanmalarına olanak vermelidir.
- (e) Çocuk dostu: Ortamlar ve çalışma yöntemleri, çocukların kapasitelerine uyarlanmalıdır. Çocukların kapasitelerine göre farklı düzeylerde destek ve katılım biçimlerine ihtiyaç duyacağı hususu dikkate alınmalıdır.
- (f) Kapsayıcı: Katılım kapsayıcı olmalı, mevcut ayrımcılık kalıplarından kaçınılmalı hem kız hem erkek dışlanmış çocuklar için katılım fırsatları teşvik etmelidir. Programların ayrıca tüm topluluklardan çocuklara kültürel olarak duyarlı olmalarını sağlamaları gerekir.
- (g) Eğitim ile desteklenmiş: Yetişkinler çocuklarla ortaklaşa çalışmak ve çocukları gelişen kapasitelerine uygun olarak etkin bir şekilde sürece katmak ve çocukların katılımını etkin bir şekilde kolaylaştırmak için hazırlık, beceri ve desteğe ihtiyaç duyar.
- (h) Emniyetli ve riske karşı duyarlı: Görüşlerin ifade edilmesinin riskler içerdiği durumlarda çocuklar zarardan korunma haklarından haberdar olmalıdır ve ihtiyaç duyduklarında yardım için nereye gideceklerini bilmelidir.
- (i) Hesap verebilir: Takip ve değerlendirmede devamlılık elzemdir. Örneğin, her türlü araştırma ve istişare sürecinde, çocuklar görüşlerinin nasıl yorumlandığına ve kullanıldığına ilişkin olarak bilgilendirilmeli ve gerektiğinde bulguların analizine itiraz etme ve etkileme fırsatı verilmelidir.

Ebeveynlerin çocuklarını kendi dinî veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkı

Uluslararası insan hakları hukuku, ebeveynlerin çocuklarını dini ve felsefi inançları

54 A.g.k. par. 105.

55 A.g.k. par. 110.

56 A.g.k. par. 134.

doğrutusunda yetiştirme ve eğitimle ilgili devlet faaliyetlerinde buna saygı gösterilmesini bekleme hakkını, din veya inanç özgürlüğü ve eğitim hakkı kapsamı içinde korur.⁵⁷ Bununla birlikte, “Müfredatın belirlenmesi ve planlanması ilkesel olarak devletin yetki alanındadır.”⁵⁸ Okul müfredatında dini ya da felsefi bilgiler yer alabilir ancak bunun için bu bilgilerin “nesnel, eleştirel ve çoğulcu biçimde aktarılması” gerekir.⁵⁹ Uluslararası sözleşmeler, devletin eğitim faaliyetleri ile din veya inanç özgürlüğü kesişimine yönelik özel hükümler de içerir. BM MSHUS Madde 18’in 4. fıkrası şöyledir:

Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların ve, uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler.

MSHUS'nin Madde 18(4)'te yer alan ve ebeveynlerin ya da yasal vasilerin çocuklarının din ve ahlak eğitimini kendi inançları doğrultusunda sağlayabilmelerini öngören hüküm, Madde 18(1)'de yer alan, bir dini ya da inancı öğretme özgürlüğünün güvence altına alınmasıyla bağlantılıdır. Bu, devletin ebeveyn inançları ile uyumlu bir eğitim sistemi sağlamak zorunda olduğu anlamına gelmez ama din öğretimi belirli bir dizi inancın doğrusunu (veya yanlısını) esas aldığı, amaçladığı veya yansıtma etkisine sahip olduğunda, ebeveynlerin çocuklarına verilen eğitim ve öğretimin niteliğine ve içeriğine itiraz edebilecekleri ve çocuklarını, bu öğretim biçimlerinden çıkarma hakkına sahip oldukları anlamına gelir.⁶⁰ MSHUS'yi yorumlama yetkisine sahip olan BM İnsan Hakları Komitesi (İHK), Madde 18'e ilişkin yorumunda tarafsız ve nesnel bir şekilde verildikleri takdirde, genel dinler tarihi ve ahlak derslerinin devlet okulu sistemi içinde öğretilmesine izin verildiğini belirtmektedir.⁶¹ Ayrıca, bu derslerde belirli bir dinin öğretilmesinin Madde 18'le uyumlu olmadığını, bu durumda, ayrımcılık içermeyen muafiyet sisteminin ya da ebeveyn veya yasal vasilerin isteklerine uygun alternatif derslerin verilmesinin güvence altına alınması gerektiğinin altını çizer.⁶²

Devlet, çocuklar ile ilgili olarak, yetişkinler ile ilgili bir tarafsızlık ve hoşgörünün ve saygının geliştirilmesi duruşu sürdürmek açısından sahip olduğu yükümlülük ile aynı yükümlülüğe sahiptir ve kimsenin vicdanını zorlama çabası içine girmemelidir. Pratikte, ebeveynlerin çocuklarının kendi dini ve felsefi inançlarına uygun olarak eğitimi ile ilgili olarak sahip olduğu hakların, gelişen kapasiteleri ile orantılı bir şekilde çocukların kendilerine devrolması beklenebilir. (Toledo Kılavuz İlkeleri)

MSHUS Madde 18(4)'tekine benzer bir hüküm, AİHS 1 No'lu Ek Protokolü Madde 2'de yer almaktadır:

57 AİHS 1 Sayılı Protokol Madde 2, BM MSHS'de din veya inanç özgürlüğü hakkını koruyan Madde 18 ve BM ESKHS'de eğitim hakkını koruyan Madde 13. Gerek AİHM gerekse BM İHK bu konuda birbiriyle tutarlı bir içtihatı sahiptir.

58 AİHM (Büyük Daire), *Folgerø ve Diğerleri/Norveç*, Başvuru No. 15472/02, 29 Haziran 2007, par. 84(g).

59 *Folgerø ve Diğerleri/Norveç*, a.g.k. par. 84(h).

60 Toledo İlkeleri, yukarıdaki dn. 13.

61 BM İHK, Yukarıdaki dn. 28.

62 A.g.k.

...devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde ana ve babanın, bu eğitim ve öğretimin kendi dinî ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.

Türkiye AİHS ve 1 No'lu Ek Protokol'ün kabulüne dair Avrupa Konseyi'ne verdiği bilgi notunda, AİHS 1 Sayılı Ek Protokol Madde 2'nin 3 Mart 1924 tarihli 430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat (Öğretimde Birlik) Kanunu'nun hükümlerini etkilemeyeceğini ifade etmiştir.⁶³ Benzer bir yükümlülük içeren MSHS Madde 18 ile ilgili bir çekince konulmamıştır.⁶⁴

AİHM okullarda din derslerine ilişkin başvuruları, çocuk hakları açısından değil, devletlerin eğitim alanında görevlerini yerine getirirken ebeveynlerin bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama hakkı temelinde değerlendirir. Bu hak, ebeveyn ve devlet eksenini ve çocuk ekseninde farklı şekillerde ele alınması gereken bir haktır.

AİHM Zengin Grubu davaları olarak adlandırılan Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye⁶⁵, Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye⁶⁶ kararları, DKAB derslerine ilişkin önemli bulgulara yer verir. Adı geçen kararlarda DKAB ders içeriğinin nesnel ve objektif niteliklere sahip olmadığı ve eğitim sisteminin ebeveynlerin çocuklarını kendi dinî veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarına saygı gösterme konusunda yapısal sorunlar içerdiği ve okullarda din eğitimi konusunda insan hakları standartlarıyla uyumlu bir reformun ivedilikle gerçekleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir.

- Türk eğitim sistemini ve mevzuatını AİHS ile uyumlu hale getirmek (Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye, par. 84).
- Öğrenci ve ebeveynlerinin dinî veya felsefi görüşlerini açıklamak zorunda kalmayacakları, ayrımcı olmayan bir muafiyet mekanizması ivedilikle düzenlenmelidir (Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye, par. 76, 77 ve 84).

DKAB derslerinin içeriğinin şekillendirilmesinde AGİT/DKIHB tarafından geliştirilen "Okullarda Dinler Hakkında Öğretim Konusunda Toledo Kılavuz İlkeleri"⁶⁷ yol gösterici olabilir. Toledo Kılavuz İlkeleri kapsayıcılık, doktrinsel olmama ve yansızlık ilkelerine dikkat çeker. Ek olarak, dinler hakkında öğretimle amaçlanan kazanım ilkelerini şöyle sıralar:

- Bireylerin din veya inanca inanma/bağlı olma haklarına saygı ve hoşgörü tutumu kazanmak.

63 Avrupa Konseyi Sözleşmeler Ofisi kayıtları.

64 Ancak Türkiye BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesinin eğitim hakkını düzenleyen Madde 13'ün 3. ve 4. fıkrasına ilişkin çekince beyanında bulunmuştur.

ESKUS Madde 13 (3) ve (4):

3. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, ana babaların ve uygulanması mümkünse vasilerin de, çocuklarını devlet tarafından kurulan okulların dışında varolan ama devlet tarafından konulmuş veya onaylanmış standartların asgari şartlarına sahip bulunan okullara gönderme ve kendi inançlarına uygun bir biçimde çocuklarına dinsel ve ahlaki eğitim sağlama haklarına saygı gösterir.

4. Bu maddenin hiç bir hükmü, bu maddenin birinci fıkrasında belirtilen prensiplerin özel eğitim kurumlarında her zaman yerine getirilmesi ve özel eğitim kurumlarında verilen eğitimin devlet tarafından gösterilen asgari standartlara uyması halleri saklı kalmak kaydıyla, kişilere ve kuruluşlara eğitim kurumları kurma ve yönetme serbestisi verecek şekilde yorumlanamaz.

Türkiye çekince beyanında Madde 13 (3) ve (4) hükümlerinin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Madde 3, 14 ve 42'de yer alan hükümler uyarınca yorumlayıp uygulayacağını ifade etmiştir. Birleşmiş Milletler Sözleşme Bürosu kayıtları.

65 *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, yukarıdaki dn. 3.

66 *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye*, yukarıdaki dn. 3.

67 Toledo İlkeleri, yukarıdaki dn. 13.

- Dinler ve inançlarla ilgili konuları, insan hakları ve barış gibi daha geniş kapsamlı konularla ilişkilendirebilmek.
- Farklı dinler, inanç sistemleri ve bunların içindeki çeşitlilik hakkında temel bilgi sahibi olmak.
- Kişinin hayatında dinsel veya felsefi inancın önemli bir yeri olduğunu anlamak.
- Farklı dinler ve inançlar arasında benzerlik ve farklılıklar olduğunu fark etmek.
- Dinsel topluluklar ve üyelerine ilişkin olumsuz basmakalıp tiplermeler hakkında bilgi sahibi olarak bunları fark etmek ve sorgulamak.
- Dinsel farklılıklara saygının olmadığı zamanlarda, tarih içinde, aşırı şiddet yaşandığına dair tarihsel ve psikolojik bir anlayışa sahip olmak. Hoşgörüsüzlük ve ayrımcılığın olduğu ortamda, saygılı ve hassas bir şekilde karşı harekete geçebilmek becerisine sahip olmak.

Yukarıda sunulan insan hakları çerçevesinden de görüleceği gibi, Türkiye'nin de taraf olduğu insan hakları sözleşmelerinden kaynaklanan insan hakları yükümlülükleri, DKAB dersinin içeriği ve uygulaması bağlamında önemli yükümlülükler doğurmaktadır. Bu bağlamda insan hakları sözleşmeleri, bilhassa ebeveynlerin ve çocuğun düşünce, din veya inanç özgürlüğü hakkı, eğitim hakkı ve ayrımcılık yasağını koruma altına almakta ve Türkiye için önemli hukuki yükümlülükler oluşturmaktadır. Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 90. maddesi uyarınca, "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri"nin esas alınacağını hatırlamak önemlidir.⁶⁸

3.2. Ulusal Yasal Çerçeve

Türkiye'de din veya inanç özgürlüğü ve din eğitim ve öğretimiyle ilgili temel ulusal hukuki çerçeve, 1982 Anayasası'nda korunan laiklik ilkesi ve 24. madde ile çizilmiştir.

Laiklik ilkesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir niteliği olarak Anayasa'nın Başlangıç bölümü ile 2., 13., 14., 68., 81., 103., 136. ve 174. maddelerinde yer alan laiklik ilkesinden temel alır. Bu hükümlerde laiklik, devletin dini inançlar karşısındaki konumunu belirleyen siyasi bir ilke olarak düzenlenmiştir. Buna göre, "Dini konulardaki bireysel tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzı, devletin müdahalesi dışında ancak koruması altındadır."⁶⁹ Laiklik ilkesi, din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi ve toplumsal çeşitliliği koruyarak, bireylerin ve toplulukların sahip oldukları inançlarıyla barış içinde bir arada yaşabilecekleri düzenin güvencesidir.⁷⁰ Farklı dini inançlara sahip olanlar ya da herhangi bir inanca sahip olmayanlar, laik devletin koruması altındadır.

Anayasa'nın 2. maddesinin gerekçesinde yapılan tanıma göre, "Hiçbir zaman dinsizlik anlamına gelmeyen laiklik, her ferdin istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve din ve inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan farklı bir muameleye tabi kılınmaması anlamına gelir."⁷¹ Söz edilen güvenceyi sağlamak için, devletin negatif ve pozitif yükümlülükleri vardır.

68 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Madde 90.

69 AYM, E.2012/65, K.2012/128, K.T. 20/9/2012; Tuğba Arslan, § 133-135.

70 A.g.k.

71 A.g.k.

Anayasa'nın 10. Maddesi kanun önünde eşitlik ilkesini korur:

Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Anayasa'nın 24. maddesi⁷² şöyledir:

Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

Anayasa'nın 24. Maddesi yetişkin veya çocuk arasında bir ayırım yapmamaktadır. 24(1) fıkrasında yer alan "herkes" kelimesinin çocukları da içerdiğini var saymak doğru olacaktır. Buna göre hem yetişkinler hem de çocuklar "vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. İçsel alana işaret eden bu hak sınırlanamaz ve dolayısıyla, herhangi bir din veya inanca inanmaya veya inanmamaya zorlanmama ve endoktrinasyona maruz bırakılmama hakkı kesin bir haktır. Aynı şekilde 24(3) fıkrasında yer alan "ibadete, dini ayin veya törenlere katılmaya veya dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya" zorlanmama hakkı, çocuğun da hakkıdır ve okul ortamı içini de kapsar. Dolayısıyla Anayasa'nın 24. maddesinin çocukların düşünce, vicdan ve din özgürlüğü açısından önemli koruma hükümleri içerdiği görülüyor; bu, yasa yorumcuları ve uygulayıcıları tarafından dikkate alınmalıdır.

Anayasa, dinle ilgili eğitim ve öğretimi bir hak olarak tanımak yerine, anayasal bir düzenlemeye tabi kılar. Buna göre, din ve ahlak eğitimi ve öğretimi, devletin gözetim ve denetiminde yapılır; DKAB, ilk ve orta öğretimde okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. "Din Eğitimi"nden farklı olarak "Din Kültürü" teriminin kullanılmasıyla, çeşitli kaynaklardan edinilecek bir din kültürü eğitiminin amaçlandığı anlaşılır. Bunun dışında din eğitim ve öğretimi kişilerin isteğine ve küçüklerin kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır.⁷³ Ne var ki Anayasa Mahkemesi (AYM), Anayasa'nın 24. maddesini AİHS Madde 9 kapsamı ile uyumlu olacak şekilde yorumladığı için⁷⁴ dinle ilgili eğitim ve öğretim alanında da uluslararası insan hakları standartları, Anayasa'nın ilgili hükümlerinin yorumlanması açısından belirleyici

72 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Madde 24.

73 Bu noktada, dinler hakkında eğitim ve din eğitiminin farklı anlamları olduğunu ve her biriyle ilgili kuralların farklı olacağını kısaca hatırlamak fayda var. Dinler hakkında eğitim, tüm dinlere eşit mesafede duran ve dini sosyal ve bilimsel bir olgu olarak değerlendiren dersler olarak tanımlanırken, din eğitimi, belirli bir din veya inanca açık ya da örtük referanslarla, o dinin inanç ve ibadetlerini benimsetmeyi amaçlayan dersler olarak tanımlanabilir. Bkz. ERG, Türkiye'de Din ve Eğitim Son Dönemdeki Gelişmeler ve Değişim Süreci, 2011, s. 17.

74 AYM Tuğba Aslan Başvuru No 2014/256, 25 Haziran 2014 par.57, Esra Nur Özbey Başvuru No. 2013/7443, par. 48, 20 Mayıs 2015.

olacaktır. Kuşkusuz bu, aynı zamanda Anayasa'nın 90. maddesinin de gereğidir.

Anayasa Mahkemesi'nin DKAB dersini ele alan kararı önemli bulgulara yer veriyor ve eğitim "din kültürü" niteliğine sahip olması gerektiğine ve laik bir ülkede din eğitiminin zorunlu tutulamayacağına değiniyor:

Lâik devletin, doğası gereği resmî bir dininin bulunmaması, belli bir dine üstünlük tanımamasını, onun gereklerini yasalar ve diğer idarî işlemlerle geçerli kılmaya çalışmamasını gerektirir. Bu bağlamda, lâik bir devlette belli bir dinin, eğitim ve öğretimi zorunlu hale getirilemez. Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre, din ve ahlâk eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk eğitimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Din ve ahlâk eğitim ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasının nedeni, maddenin gerekçesinde de belirtildiği gibi bu konudaki eğitim ve öğretim özgürlüğünün kötüye kullanılmasını engellemektir. Dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek ve ahlâki değerleri benimsetmek amacıyla din kültürü ve ahlâk eğitimi dersleri ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına alınmıştır. Din eğitimi yerine "din kültürü" dersinden söz edilmesi de bu amacı açıkça ortaya koymaktadır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin iznine bağlı tutulmuştur.⁷⁵

Türk Ceza Kanunu'nun 6(1/c) maddesi uyarınca 18 yaşını doldurmamış kişi çocuk sayılır. Türkiye'de çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü açıkça koruyan bir yasa hükmü bulunmuyor. Ebeveynler, çocuğu olanaklarına göre eğitirler ve onun bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaki ve toplumsal gelişimini sağlar ve korurlar.⁷⁶

Türk Medeni Kanunu'na göre, çocuğun dini eğitimini belirleme hakkı ana ve babaya aittir, ancak ergin olan kişi dinini seçmekte özgürdür.⁷⁷ Ancak ergin kişinin dinini seçmekte özgür olmasına ilişkin açık hüküm kuşkusuz ÇHS Madde 12, AİHS Madde 9 ve MSHS Madde 18 ile uyumlu değildir. Çocuk gelişen kapasitesi ölçüsünde din veya inancını değiştirme ve inanmama hakkına sahiptir. Çocuğun din eğitimini belirleme hakkı, ebeveynin çocuğun dinini belirleme hakkına da sahip olduğu şeklinde yorumlansa⁷⁸ da, yasa bunu açıkça söylememektedir ve bu yorum acelecidir. Bunun yanı sıra, ebeveynlerin bu konudaki haklarını kısıtlayacak her türlü sözleşmenin geçersiz olduğu belirtilir. Ancak söz konusu "belirleme" hakkı, her hâl ve şartta, kişinin çocuklarını kendi dini veya felsefi inançlarına göre yetiştirmesi anlamına gelmez. Aynı kanunda genel bir hüküm olarak ebeveynlerin, çocuğa olgunluğu ölçüsünde hayatını düzenleme olanağı tanyacağı belirtilir; yine ebeveynler, önemli konularda çocuğun düşüncesini olabildiğince göz önünde tutmalıdır.⁷⁹ Dolayısıyla, ulusal hukuk özelinde de ebeveynlerin çocuklarının dini eğitimini belirlemede takdir alanları kesin ve sınırsız değildir. Çocuğun din veya inanç özgürlüğü ve katılım hakkı göz önünde bulundurulmalıdır. Türkiye'deki mevzuat değerlendirilirken zaman zaman din veya vicdan özgürlüğü hakkının çocuk adına kullanmak üzere ebeveynlerine yetki verildiği dile getirilmiştir.⁸⁰ Fakat bu

75 AYM, Anayasa Mahkemesinin 16 Eylül 1998 gün ve E:1997/62, K:1998/52.

76 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, 22.11.2001, Madde 340.

77 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, 22.11.2001, Madde 341: "Çocuğun dini eğitimini belirleme hakkı ana ve babaya aittir. Ana ve babanın bu konudaki haklarını sınırlayacak her türlü sözleşme geçersizdir. Ergin, dinini seçmekte özgürdür."

78 Ulusal, Ş., "Din Eğitiminde Ebeveyn ve Çocuğun Hak ve Özgürlüğü: Hukuki Bir Tahlil", Diyanet Dergisi, 2012.

79 Türk Medeni Kanunu, yukarıdaki dn.77, Madde 339.

80 Ulusal, yukarıdaki dn. 78.

yorumun hukuki bir dayanağı bulunmamaktadır. Nitekim ebeveynlerin din veya inanç özgürlüğü hakkını çocuk adına kullacağına dair açık bir ifade yer almamaktadır.

Türk Milli Eğitim Kanunu Madde 12'ye göre, "Türk milli eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlak öğrenimi, ilköğretim okulları ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır."⁸¹ Bir yasayla düzenlenmemiş olsa da, DKAB derslerinden muafiyet ile ilgili bir düzenleme bulunmaktadır. Yüksek Öğrenim Kurulu'nun 1990 tarihli kararına göre, Türkiye'de Musevi ve Hristiyan ailelerin çocukları, DKAB derslerinden muafır.⁸² Ancak bu durumda da söz konusu muafiyet hakkının kullanılabilmesi için, öğrenciler okullara kimliklerindeki din hanesini göstermek zorunda kalmaktadırlar ve bu da inancını açıklama zorunluluğu doğurmaktadır. Okullarda verilen din derslerinden muaf tutulmayı talep etme sırasında bireylerin din veya inancını açıklanmak zorunda kalması, AİHS ile uyumlu değildir.

3.3. Ulusal Bağlamda İlgili Kurumlar

DKAB dersinin uluslararası insan hakları yükümlülükleriyle uyumlu olmasının sağlanması konusunda çalışma alanları itibariyle sorumluluk taşıyan kurumlar içerisinde, çeşitli birimleri ile Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) ve Adalet Bakanlığı öne çıkmaktadır.

MEB, DKAB ders programının, kitaplarının hazırlanması, DKAB öğretmenlerinin hizmet içi eğitimi ve denetlenmesinden sorumludur. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ise İl Milli Eğitim Müdürlükleri ile doğrudan Milli Eğitim Müdürü'ne bağlı birimler/bürolar aracılığıyla din öğretimi hizmetleri de dahil olmak üzere, milli eğitim hizmetlerini yürütür.⁸³

Talim ve Terbiye Kurulu tarafından hazırlanmış olan Taslak Ders Kitabı ve Eğitim Araçları ile Burlara Ait e-çeriklerin İncelenmesinde Değerlendirmeye Esas Olacak Kriterler ve Açıklamaları ders kitapları ve öğretim materyallerinin değerlendirilmesinde Anayasa, kanunlar ve ilgili diğer mevzuata aykırılık bulunmaması gerektiğini belirtiyor:

İçerik, Anayasa'da ve Millî Eğitim Temel Kanunu'nda açıkça hükme bağlanmış eşitlik ilkesi gözetilerek temel insan hak ve özgürlüklerini destekleyen ve her türlü ayrımcılığı reddeden bir yaklaşımla hazırlanmalıdır.⁸⁴

İçerikte çoğulculuk ilkesinin de gözetilmesi gerektiği belirtiliyor. Ayrıca, "içerikte, eşitlik, din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve ifade özgürlüğü, adalet, toplumsal barış ve insan hakları gözetilmelidir", deniyor.⁸⁵ Kriterler arasında uluslararası insan hakları sözleşmelerinde yer alan insan haklarına açıkça bir atıf yer almıyor.

Bilimsellik konusundaki kriterler arasında içeriğin doğru, geçerli ve güvenilir kaynaklara dayandırılması gerektiği ve bilimsel bilgi dışında görüş ve kanaat niteliğinde olan bilgilerin hangi kaynağa veya kişiye ait olduğu açıkça belirtilmesi gerektiği belirtiliyor.⁸⁶

MEB ve İl - İlçe Milli Eğitim Müdürlükleri Yönetmeliği Madde 13, din öğretimi hizmetleri ile ilgili olarak aşağıdaki sorumlulukları sıralar:

81 1739 Sayılı ve 24 Haziran 1973 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu Madde 12 (Değişik: 2842 - 16.6.1983).

82 Yüksek Öğrenim Kurulu'nun 9 Temmuz 1990 tarihli kararı: "Milli Eğitim Bakanlığının teklifini müteakiben, Türk vatandaşı olan, Hristiyan veya Musevi dinlerine mensup, ilkökul ve ortaöğretime giden öğrenciler, azınlık okulları hariç tutularak, söz konusu dinlere bağlı bulduklarını belgelendirdikleri takdirde din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeye mecbur edilemez. Ancak bu öğrenciler din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeyi istedikleri takdirde, yasal temsilcilerinin yazılı taleplerini sunmaları gerekir."

83 Milli Eğitim Bakanlığı ile İl ve İlçe Milli Eğitim Müdürlükleri Yönetmeliği, Madde 8.

84 MEB, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Taslak Ders Kitabı ve Eğitim Araçları ile Burlara Ait e-çeriklerin İncelenmesinde Değerlendirmeye Esas Olacak Kriterler, Ankara 2019.

85 A.g.k., s. 5.

86 A.g.k., s. 8.

MADDE 13 – (1) Din öğretimine ilişkin hizmetler aşağıda belirtilmiştir.

- a) Din kültürü ve ahlak bilgisi eğitim programlarının uygulanmasını sağlamak,
- b) Seçmeli din eğitimi derslerini takip etmek, uygulanmasını gözetmek,
- c) Din eğitiminde kullanılan ders kitabı ve materyallerin teminini koordine etmek.⁸⁷

MEB'e yapılan bir bilgi edinme başvurusuna alınan cevaba göre, MEB ve Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) arasında DKAB derslerine ilişkin bir protokol bulunmuyor; sadece hafızlık eğitimi konusunda böyle bir protokol bulunuyor.⁸⁸ Dolayısıyla DİB, bu çalışma kapsamı dışında kalıyor.

Adalet Bakanlığı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin DKAB dersine ilişkin AİHS ile uyumsuz olduğunu tespit ettiği unsurların değiştirilmesinin koordinasyonunu sağlamakla yükümlüdür. Adalet Bakanlığı'nın rolü, AİHM'in ilgili kararlarının icrasının takip edilmesi açısından öne çıkıyor.⁸⁹

3.4. Üst Politika Belgeleri

Eğitim ve din eğitimiyle ilgili hedefler ve öneriler, çeşitli kamu kurumlarının üst politika belgelerinde bulunuyor. Bunların bazıları doğrudan DKAB dersi ile ilgili bazıları ise daha genel, fakat ilgili hedefleri içeriyor.

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın 2019-2023 yılları arasında kapsayan 11. Kalkınma Planı'nın⁹⁰ eğitimle ilgili kısmında aşağıdaki hedefler yer alıyor:

549. Çocukların ruhsal ve bedensel gelişimlerini gözetilen eğitim ortamları oluşturulacaktır.
551. Millî, manevî ve evrensel değerler esas alınarak küresel gelişmelere ve ihtiyaçlara uygun eğitim içerikleri ve öğretim programları hazırlanacaktır.
554. Etkin ve etkili bir eğitim sisteminin oluşturulabilmesi için politikalar veriye dayalı olarak belirlenecek ve politika uygulamalarının analizleri yapılacaktır.

Eğitimle ilgili yukarıdaki hedeflerin hepsi, DKAB dersine uygulanabilir ve bu derslerle de ilgili hedeflerdir. DKAB dersi ortamının çocuğun ruhsal ve bedensel gelişimini destekleyip desteklemediği veya bu gelişime katkıda bulunacak niteliğe sahip olup olmadığı değerlendirilmelidir. Eğitim içeriklerinin ve öğretim programlarının “millî, manevî ve evrensel değerler” esas alınarak hazırlanması maddesi, açıklığa kavuşturulmaya muhtaçtır. Özellikle “millî ve manevî değerler”, aşağıda DKAB ders kitaplarının içeriğiyle ilgili incelemenin de ortaya koyduğu gibi, dar bir şekilde ve seçilerek yansıtılmaktadır ve Türkiye'de yaşam pratiklerinin ortaya koyduğu çeşitliliği yansıtmaktan uzaktır.⁹¹

87 Millî Eğitim Bakanlığı ile İl ve İlçe Millî Eğitim Müdürlükleri Yönetmeliği, Madde 13.

88 07.01.2021 tarihli ve 2100114365 CİMER başvurusuna verilen cevap şöyledir:

“T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü arasında 23.05.2019 tarihinde ‘Okul-Kuran Kursu İşbirliğine Dayalı Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık projesi Protokolü’ imzalanmıştır. Protokolün amacı; örgün eğitime devam eden ve aynı zamanda hafızlık yapmak isteyen öğrencilerin, hafızlık eğitimi ile hafızlık sonrası eğitim öğretim süreçlerinin etkin, verimli ve sistematik bir şekilde gerçekleştirilmesini, mesleki, akademik, sosyal, kültürel, sportif ve ahlaki gelişimlerinin desteklenmesidir.”

89 Bu kararların icrasına ilişkin süreç Sonuç Göstergeleri bölümünde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınıyor.

90 Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 11. Kalkınma Planı (2019-2023), TBMM'nin 18 Temmuz 2019 tarihli ve 1225 Sayılı kararı ile onaylanmıştır.

91 Bu konuda ayrıca bkz., Çayır, K., “Biz” Kimiz? Ders kitaplarında kimlik, yurttaşlık, haklar, Tarih Vakfı Yayınları, 2014.

Milli, manevi ve evrensel değerlerin Türkiye'nin koruma yükümlülüğünü üstlendiği insan haklarını koruyacak şekilde nasıl harmanlanacağı, üzerine çalışılması gereken önemli bir konudur.

Eğitim politikalarının veriye dayalı bir şekilde belirlenmesi ve politika uygulamalarının analizlerinin yapılması, ele aldığımız konu açısından son derece önemlidir. DKAB dersi içerik ve uygulamalarının eğitimde ebeveynlerin ve çocukların din veya inanç özgürlüğü hakkı ve çocuğun katılım hakkı ile uyumu konusunda MEB'nin izleme ve analiz çalışması yapması gerektiği sonucunu da doğruyor. Ancak aşağıda paylaşılan bilgi edinme başvurularına verilen cevaplarda, bu konuda izleme ve analizin niteliği ve kapsamının bu çalışmada ortaya konan önemli sorulara yönelik izleme ve analiz yapılmadığını gösteriyor.

MEB Üst Politika Belgeleri'nde din eğitimi ve DKAB dersleri açıkça yer almıyor.

MEB 2023 Eğitim Vizyonu⁹² belgesinde din eğitimi veya çocuk hakları yer almıyor. Benzer şekilde, MEB 2020-2023 Stratejik Planı'nda açık olarak DKAB öğretiminden söz eden veya bununla bağlantılı bir amaç ve hedef yer almasa da, planda yer alan 4. amaçta, "Öğrencilerin ilgi, yetenek ve kapasiteleri doğrultusunda onları hayata ve üst öğretime hazırlayan bir ortaöğretim sistemi ile toplumsal sorunlara çözüm getiren, ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmasına katkı sunan öğrenciler yetiştirilmesi"nden söz ediyor.⁹³

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün Vizyon Belgesi, İmam Hatip ve Anadolu İmam Hatip Liseleri'ne odaklanıyor ve DKAB dersleriyle ilgili bilgi içermiyor.⁹⁴

DKAB dersleriyle ilgili değerlendirme ve öneriler, en geniş haliyle Milli Eğitim Şurası'nda (Şura) yer buluyor. Şura, MEB'nin en yüksek danışma kurulusudur ve eğitim sistemini geliştirmek ve eğitimin niteliğini yükseltmek için eğitim ve öğretim ile ilgili konuları inceleme ve öneri niteliğinde kararlar alma sorumluluğuna sahiptir.⁹⁵ Eğitim Reformu Girişimi'ne (ERG) göre öneriler incelendiğinde, Şura'nın çalışma gruplarındaki tartışmaların veri ve kanıtlar dikkate alınarak veya hazırlık raporuna atıfta bulunularak gerçekleşmediği görülüyor.⁹⁶ Öneriler kapsayıcı ve bütüncül olmaktan ziyade, spesifik sorunları çözmeye yönelik olarak geliştiriliyor. ERG'ye göre eğitim politikasının gündeminde olan, MEB ve Kalkınma Bakanlığı'nın üst politika belgelerinde açıkça dile getirilen önceliklerin Şura Genel Kurulu kararlarına yansımamış olmasının temel nedenlerinden biri, alınan kararların Şura katılımcılarının öncelikleri temelinde şekillenmiş olmasıdır. Bu bulgu, DKAB bağlamında da gözlenmektedir.

DKAB dersleriyle ilintili 19. Şura Kararları şöyle⁹⁷:

1.2.5. İlkokul 1, 2 ve 3. sınıflara da Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin konulması

1.2.6. İlkokul 1, 2 ve 3. sınıflar için hazırlanacak olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programlarında da çoğulcu anlayışa yer verilmesi

92 MEB Vizyonu, http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf

93 MEB 2020-2023 Stratejik Planı, http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/22154626_Milli_EYitim_Bakanly-YY_2019-2023_Stratejik_PlanY.pdf

94 DÖGM Vizyon Belgesi, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_10/02114432_vizyonBelgesi2017.pdf

95 Eğitim Reformu Girişimi Bilgi Notu, 19. Milli Eğitim Şurasına İlişkin Değerlendirme, 2015.

96 A.g.k.

97 19. Milli Eğitim Şurası Kararları, http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_12/10095332_19_sura.pdf

1.4.12. Liselerde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin 2 saate çıkarılması

1.4.15. Kutlu Doğum Haftası ve Aşure Gününün Belirli Gün ve Haftalar kapsamına alınması

2.7.1. İlahiyat fakültesi mezunlarının alan değişikliği yapmaksızın Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ile İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri alanındaki derslere girebilmesi

Görüldüğü gibi, kararlarda DKAB dersleri ve okulda İslam diniyle ilgili etkinliklere ilişkin somut öneriler yer alıyor. Nitekim örneğin 1.4.12. sayılı öneri, 2017 yılında hayata geçirilerek liselerde DKAB ders saati 2 saate çıkarıldı.⁹⁸ Öte yandan, 1.2.5. sayılı öneri henüz hayata geçirilmedi. **Şura'ya çocukların katılımıyla ilgili bir düzenleme bulunmuyor.**

MEB 2018-2022 yılları arasında uygulanmak üzere Temel Eğitim Kurumları'nda demokratik yetkinlikleri artırmak, demokratik okul kültürünü teşvik etmek, toplumda demokratik yetkinlikler ile insan hakları ve demokrasiye ilişkin farkındalıkları arttırmak amacıyla "Temel Eğitimde Demokrasi Kültürünün Güçlendirilmesi Projesi"ne başlamıştır.⁹⁹ Proje sonucunda demokratik kültür yetkinliklerinin, insan hakları ve demokrasiye ilişkin farkındalığın temel eğitim sistemine ve okul uygulamalarına dahil edilmesine yönelik stratejik bir eylem planı için politika tavsiyelerinin geliştirilmesi, temel eğitim kurumları için insan hakları, demokrasi ve temel evrensel değerlere dayalı eğitim materyallerinin geliştirilmesi ve temel eğitim kurumlarında görev yapan öğretmenlere ve eğitim uygulayıcılarına demokratik kültür yetkinliklerinin kazandırılması gibi hedefler bulunuyor. Projenin DKAB dersleri materyalleri veya derslerin uygulanma ortamına ilişkin herhangi bir çıktısı veya etkisi olup olmadığını anlamak için proje sorumlularıyla e-posta üzerinden iletişim kurulmuş fakat bu konuda bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁰⁰

Yukarıda ortaya konan veriler ışığında, Türkiye'nin önemli uluslararası insan hakları yükümlülükleri üstlendiği görülüyor. Uluslararası hukuk bağlamında yukarıda belirtilen çekincelerin kaldırılması gereklidir. Ulusal mevzuat büyük ölçüde uluslararası insan hakları yükümlülükleriyle uyumlu olsa da, özellikle çocuğun din veya inanç özgürlüğü hakkının herhangi bir yaş belirtmeden, çocuğun kapasitesiyle uyumlu olarak kullanacağı bir hak olarak yasalarla tanınması önemli bir adım olacaktır. Ek olarak, aşağıda görüleceği gibi en önemli husus, uluslararası hukuk yükümlülüklerinin hayata geçirilmesidir.

Ayrıca, DKAB dersine ilişkin politikaların oluşturulması süreçlerinde geliştirilen politikaların insan hakları, daha belirgin olarak çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, çocuğun katılım hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını kendi dini ve felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkına ilişkin bir değerlendirme mekanizmasının veya bu politikalardan etkilenen çocuklar ve ebeveynlerin katılım mekanizmasının bulunduğu dair işaretler bulunmuyor. ÇHK'nin Türkiye'de politikaların geliştirilmesi süreçlerinin "çocuğun ifade özgürlüğünü teşvik edici olmadığını ve özellikle uygulamada, idari ve adli usul bakımından, yasalarda düzenlendiği durumlarda bile çocukların görüşlerinin genellikle dinlenmediğine" ilişkin tespiti DKAB derslerine ilişkin süreçlerde de geçerliliğini korumaktadır.¹⁰¹

98 Hürriyet, "Din Dersi İki Saate Çıktı", 14 Haziran 2017.

99 Temel Eğitimde Demokrasi Kültürünün Güçlendirilmesi Projesi. Son erişim 29 Aralık 2020. Pilot iller olarak Adana, Aydın, Burdur, Çanakkale, Iğdır, Kars, Muğla, Sinop, Sivas ve Yozgat illeri seçilmiştir.

100 29 Aralık 2020 tarihli e-posta yazışması.

101 BM ÇHK, yukarıdaki dn. 42.

ÇHK'nin bu bağlamda Türkiye'ye tavsiyesi şöyledir:

Sözleşmenin 12. maddesinin ışığında; çocuğun katılım hakları konusunda toplumun duyarlılığını arttırmak ve ailede, okulda, özellikle de toplumda çocuğun görüşlerinin saygı görmesini sağlamak amacıyla Komite, taraf devlete, özellikle öğretmenler ve sosyal hizmet uzmanlarının yanı sıra toplum liderleri ile sivil toplum örgütlerini de içerecek şekilde sivil toplumun katılımı ile çocuklarla çalışan uzmanların yer alacağı şekilde sistematik yaklaşım ve politika geliştirmesini tavsiye etmektedir. Ayrıca, Komite, çocuğun görüşlerinin dinlenmesi ve yerel düzeydekiler de dahil olmak üzere sosyal hizmet kuruluşları, hukuk mahkemeleri ve idari makamlar tarafından çocuğun görüşlerinin dikkate alınması hakkının tanınmasını geliştirmeye taraf devleti davet eder.¹⁰²

102 A.g.k.

4. Yargı, DKAB Kitapları ve Muafiyet Mekanizması - Süreç Göstergeleri

Süreç göstergeleri, yükümlülük sahiplerinin insan hakları taahhütlerini arzu edilen sonuçlara dönüştürme çabalarını ölçer.¹⁰³ Yükümlülük sahibinin taahhütlerini sahada uygulamak için aldığı özel önlemleri ve çabalarını sürekli olarak değerlendirmeyi içerir.¹⁰⁴ Devlet politikası tedbirleri, kamusal kalkınma ve yönetim programları, bütçe tahsisleri ve özel düzenleyici veya telafi müdahaleleri gibi, bir devletin belirli bir insan hakkının gerçekleşmesiyle ilişkili sonuçlara ulaşmak için niyetini ve taahhütlerini yürürlüğe koymak amacıyla atmaya hazır olduğu tüm adımlara işaret eder.

Bu bağlamda aşağıda ulusal insan hakları koruma mekanizmaları kararları ve DKAB ders kitapları incelenecek.

4.1. Yargı Süreçleri

4.1.1. Ulusal Yargı Süreçleri

Türkiye'de DKAB dersini ele alan yargı süreçlerinde çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı üzerinden değil, ebeveynlerin çocuklarını dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakları bağlamında DKAB dersinin niteliği ve laiklik ilkesi temel alınıyor. Bu nedenle aşağıdaki incelemede çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ve katılım hakkına ilişkin dava konusu yer almıyor. Yargı süreçlerinde çocuğun ve haklarının tamamen görmezden gelinmesi kendi başına bu hakların korunma(ma)sına ilişkin çok önemli bir gösterge ortaya koyuyor.

Yargı alanında birbiriyle bağlantılı iki mecra öne çıkıyor: AİHM kararları ve bunların icrası ile DKAB derslerinden muaf olmak amacıyla iç hukuk süreçleri.

Zorunlu DKAB dersiyle ilgili olarak ulusal yargı süreçleri, özellikle ateist, laik, Alevi ve din eğitiminin devlet okullarında sunulmasına karşı olan Sünni Müslüman ailelerin başvurularıyla başlatılan süreçler. Bunlar bir yandan çocukları için muafiyet hakkını kazanma, bir yandan ise hukuk aracılığıyla daha köklü bir değişim sağlama arayışı olarak görülebilir. Örneğin Aydınlanma Hareketi, zorunlu DKAB dersleri konusunda dava açılmasına ilişkin bilgilendirme yapıyor ve hukuki destek sağlıyor.¹⁰⁵ Bazı Alevi toplumu temsilcileri de değişim sağlamak amacıyla bu konuda stratejik davalar açmış, nitekim bunlar AİHM nezdindeki sürecin başlamasını sağlamıştır.

Yargı süreçlerinin etkisi önemli fakat sınırlı olmuştur. Aşağıda da ortaya konduğu gibi aynı program ve kitaplara sahip DKAB dersi hakkında farklı yargı kararları verilmiş ve bunlar gerek muafiyet hakkının genişletilmesi veya uygulama biçimi gerekse DKAB derslerinin statüsü veya niteliği konusunda, mevzuata ya da uygulamaya yönelik bir değişim sağlamamıştır. Ancak bireysel olarak ebeveynlerin çocuklarının DKAB derslerinden muaf olması için yaptıkları başvurular, uzun süren süreçler sonunda bazı durumlarda muafiyet hakkının tanınmasına ilişkin yargı kararlarıyla sonuçlanmıştır.

103 BM İHYK, yukarıdaki dn. 16, s. 48

104 A.g.k.

105 Daha fazla bilgi için bkz. Aydınlanma Hareketi websitesi: www.aydinlanmahareketi.org.

Sınırlı muafiyet hakkı: Türkiye’de DKAB dersinden muafiyet hakkı, sadece Hristiyan ve Musevi öğrenciler için tanınıyor.

Velilerin çocuklarının DKAB derslerinden muaf olma taleplerine ilişkin olarak okul müdürlüklerine ilettikleri talepleri, İl veya İlçe Milli Eğitim Müdürlükleri’ne iletilmekte ve bu yetkililerce verilen ret kararlarına itirazla yargılama süreci başlamaktadır. İdare mahkemelerinin muafiyet taleplerine yönelik ret yanıtlarıyla ilgili farklı kararlar aldığı anlaşılıyor. Aşağıda verilen örneklerle ortaya konduğu üzere, kimi idare mahkemesi muafiyet taleplerine yönelik ret kararlarını hukuka aykırı bularak yürütmesini durdururken kimi ret kararını hukuka uygun buluyor.

Yargı süreçlerinin izlenmesine ilişkin bazı kısıtlamalar bulunduğunu belirtmek gerekir. Birinci derece idare mahkemelerinin, bölge idare mahkemelerinin ve Danıştay kararlarının tümüne erişim sağlanamaması, yargı süreçlerine ilişkin sistematik bir izleme ve değerlendirmeyi olanaksız kılıyor. DKAB dersleri hakkında AYM’ye yapılan bireysel başvuruların bilgisi de kamuya açık değildir. Yine de aşağıda, ulaşılan yargı süreçlerine ilişkin veriler temel alınarak önemli bulgulara varmak mümkün.

MEB’e Haziran 2020 tarihinde yapılan bir bilgi edinme başvurusu üzerine, MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından verilen cevap şöyledir:

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi muafiyetine ilişkin Genel Müdürlüğümüze intikal eden, Bakanlığımız aleyhine açılan davalar yıllara ve aşamalara göre şu şekildedir:¹⁰⁶

2017 yılında toplam 8 dava intikal etmiştir. Bu davaların 7 si Bakanlığımız lehine kesin olarak sonuçlanmış, 1 davanın ise yargı süreci Bakanlığımız lehine devam etmektedir.

2018 yılında toplam 6 dava intikal etmiştir. Bu davaların 3’ü Bakanlığımız lehine 1’i Bakanlığımız aleyhine yargı süreci devam etmektedir. 2 davanın ise yargı süreci devam etmektedir.

2019 yılında toplam 6 dava intikal etmiştir. Bu davaların 3 ü Bakanlığımız lehine 1’i Bakanlığımız aleyhine yargı süreci devam etmektedir. 2 davanın ise yargı süreci devam etmektedir.

Yukarıda yıllara göre sayıları paylaşılan davalara ilişkin mahkeme, karar bilgisi ve bunların tarihine ilişkin ayrıntılar MEB tarafından paylaşılmamıştır ve bunlara, yüksek mahkeme kararlar bilgi bankasından ulaşılamamıştır.

106 Eğitim Politikaları Daire Başkanlığı’na 26 Haziran 2020 tarihinde yapılan 2002975207 sayılı bilgi edinme başvurusuna Cumhurbaşkanlığı İletişim Daire Başkanlığı’nın, 5 Ağustos 2020 tarihli cevabı.

Danıştay tarafından 2017 yılında verilen önemli bir karar, güncel içtihatı yansıtıyor. Bu kararın güncel 2017-2018 DKAB müfredatını temel almadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Danıştay 8. Dairesi'nin kararına göre, DKAB ders içeriğinin din kültürü niteliğine sahip olması ve Anayasa'nın 24. maddesine göre din kültürü dersinin zorunlu dersler arasında yer alması nedeniyle dersin zorunlu olmasında hukuka aykırılık bulunmuyor.

Danıştay kararına konu dava, davacıların, Antalya'da Fatmagül Özpınar İlköğretim Okulu 5. sınıf öğrencisi olan çocuklarının zorunlu DKAB dersinden muaf tutulması için yapılan başvurunun reddine ilişkindir. Danıştay düzeyinde dava, 24.12.2008 gün ve 1511 sayılı davalı idare işleminin iptali istemiyle açılmıştır. Danıştay 8. Dairesi Antalya 3. İdare Mahkemesi'nin temyiz edilmiş olan kararının bozulmasına, dosyanın yeniden bir karar verilmek üzere anılan Mahkemeye gönderilmesine oybirliği ile karar vermiştir.¹⁰⁷ İdare mahkemesi de bozma kararına uyarak dava konusu işlemin iptaline karar verilmiştir.

Davacıların çocuklarının zorunlu DKAB dersinden muaf tutulması istemiyle idareye yaptığı başvuru, öğrencinin nüfus kaydında "İslam" yazdığı ve sadece Hristiyan ve Musevi dinlerine mensup öğrencilerin bu dersten muaf tutulabileceği gerekçesiyle reddedilmişti. Bu ret kararının, AİHS Madde 9 ile Ek 1 no'lu Protokol Madde 2'ye, Anayasa'nın 24. maddesine ve yargı kararlarına aykırı olduğu ileri sürülerek işlemin iptali istemiyle dava açılmıştı. Danıştay 8. Dairesi, Anayasa'nın 24. maddesi'ne atıfta bulunarak "din kültürü" dersinin amacına ve niteliğine dikkat çekiyor:

Din ve ahlak eğitim ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasının nedeni, Anayasanın 24. maddesinin gerekçesinde de belirtildiği gibi bu konudaki eğitim ve öğretim özgülüğünün kötüye kullanılmasını engellemek olup, dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek ve ahlaki değerleri benimsetmek amacıyla din kültürü ve ahlak öğretimi dersleri ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına alınmıştır. Din eğitimi yerine 'din kültürü' dersinden söz edilmesi de bu amacı açıkça ortaya koymaktadır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin iznine bağlı tutulmuştur.

AİHM'nin 2007 tarihli Hasan ve Eylem Zengin kararına atıfta bulunan Danıştay 8. Dairesi, başvuruların DKAB dersinden muaf tutulması taleplerinin gerçekleştiği başvuru tarihindeki müfredat programının dini inançlarını yansıtmadığı iddiasına yönelik olduğunu not ederek, şu ifadelerle yer veriyor:

Milli Eğitim Bakanlığınca onaylı 4., 5., 6., 7. ve 8. sınıflarda okutulan Din [K]ültürü ve Ahlak Bilgisine ilişkin beş ders kitabının içerikleri incelenmiş, anılan Mahkemece, söz konusu müfredatın incelenmesi sonucunda, Türkiye'de hakim olan dinsel çeşitliliğin, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde dikkate alınmadığı hususu işlenerek içeriğin düzeltilmesi yönünde değerlendirilmelere yer verilmiştir.

Müfredatın niteliğini ele alan Danıştay 8. Dairesi, 2005 yılında yapılmış olan bir başvuru üzerine gerçekleştirilmiş bilirkişi incelemesinin¹⁰⁸ sonuçlarını dikkate alarak, değiştirilmiş haliyle DKAB ders müfredatının din eğitimi değil, din kültürü niteliğinde olduğuna karar vermiştir. Buna göre:

İlk ve orta öğretim kurumlarında okutulması öngörülen DKAB derslerinde Alevi İslam inancı, felsefesi ve kültürü ile ilgili bilgilere de yer verilmesi istemiyle yapılan 22.06.2005 tarihli başvurunun reddine ilişkin 15.07.2005 tarih ve 1837 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı işleminin iptali istemiyle Ankara 10. İdare Mahkemesinin E:2005/2703 sayılı dosyasında açılan davada, ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının sosyolojik ve pedagojik yönden incelenerek, kitapların hazırlanmasında mezheplerarası tarafsızlık

107 DANIŞTAY 8. Daire, E2015/12002 K2017/8377 Karar Tarihi: 23.11.2017.

108 Bu bilirkişi incelemesi Ankara 10. İdare Mahkemesi'nin E:2005/2703 sayılı dosyasında açılan davayla ilişkisi olarak yapılmıştır.

ilkesinin gözetilip gözetilmediği hususlarının açıklığa kavuşturulması amacıyla Mahkemece bilirkişi incelemesi yaptırılmıştır.

Bu raporda özetle:

- 2005-2006 eğitim öğretim yılı ders kitaplarının yürürlükten kaldırıldığı¹⁰⁹
- 2007-2008 eğitim öğretim yılında yeni programın yürürlüğe girdiği anılan kitaplarda, din öğretiminde bir mezhebin veya tarikatın esas alınmadığı, genel olarak mezhepler üstü bir yaklaşım esas alınarak hazırlandığı ve dinlerin birleştiriciliğinin ön plana çıkarıldığı
- İslam ile ilgili bilgilerde Kur'an ve Hz. Muhammed merkezli olarak birleştirici bir yol izlendiği
- Hiçbir mezhep veya oluşuma atıfta bulunulmadığı
- Ele alınan konuların ülkemizde mevcut olan din, mezhep ve diğer dini yorumları kuşatıcı nitelik taşıdığı, herhangi bir mezhep, dini yorum veya gruba pozitif ayrımcılık yapılmadığı
- Vatandaşların ihtiyaç duyduğu din kültürünü kazandırmak için Anayasa ve yasaların gereği olarak, eğitim değil öğretim düzeyinde yer verildiği belirtilmektedir.

Danıştay 8. Daire, yukarıda anılan nedenlerle dava konusu işlemde hukuka aykırılık bulunmadığı gerekçesiyle 2009 yılında Ankara 10. İdare Mahkemesi'nin davanın reddine karar verdiğine atıfta bulunuyor.¹¹⁰

DKAB dersinin "yeni müfredatı ile din dersi niteliği taşımadığı, içerik olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilmesi gerektiği"nin açık olduğunu ifade eden Danıştay 8. Dairesi, davacı tarafından yapılan başvurunun müfredat değişikliğinden sonra yapıldığına da dikkat çekiyor.

Danıştay 8. Dairesi'nin diğer bulguları şöyle:

- Anayasanın 24. maddesine göre, din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.
- Bu öğretimin Anayasanın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi gerekir:
 - İçeriğinin nesnel ve çoğulcu olması,
 - kişinin dininin bir ayırım ve eşitsizlik unsuru olarak kullanılmaması,
 - devletin dinler karşısında tarafsız kalarak, bütün dinsel inançları eşdeğer görmesi gerekmektedir.

Danıştay 8. Dairesi'ne göre "Öğretimde uygulanan müfredatın belirli bir din anlayışını esas alması durumunda, bunun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi olarak kabul edilemeyeceği ve din eğitimi halini alacağı açıktır. Müfredatta yapılan değişiklik sonucu, Türkiye'de çoğulculuk anlayışı içerisinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin verildiği sonucuna ulaşılmıştır."

Sonuç olarak, davacının başvuruda bulunduğu 18.11.2008 tarihinde uygulanan müfredatla din eğitimi yapılmayıp Anayasa'nın 24. maddesine uygun olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretimi yapılmakta olduğuna karar veren Mahkeme, bu eğitimin zorunlu olduğunu söylüyor.

Danıştay 8. Dairesi, muafiyet hakkına ilişkin düzenlemeyle ilgili olarak da önemli bir değerlendirmeye yer vererek, Mahkeme'nin mevcut muafiyetle ilgili kuralı genişletme yetkisi olmadığına işaret ediyor. Mahkeme'ye göre:

2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 2. Maddesinde yer alan "...idari mahkemeler... idari eylem ve işlem niteliğinde...yargı kararı veremezler" kuralı ışığında "Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Hristiyan ve Musevi dinlerine mensup öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulduğu" yolundaki Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 9.7.1990 gün ve 1 sayılı kararının idarenin yerine geçilerek genişletilmesi yolunda yargı kararı verilemeyeceği açıktır.

109 Talim ve Terbiye kurulunun 28.12.2006 gün ve 410 sayılı kararı.

110 Ankara 10. İdare Mahkemesi E:2005/2703 K:2009/1804 Karar tarihi 01.10.2009 Bu karara Danıştay 8. Dairesi tarafından E:2009/10610, K:2010/4213 13.07.2010 tarihli karar ile onanmıştır.

Danıştay 8. Dairesi'nin yukarıda anılan kararı AYM'ye taşındı ve halen görüşülme-yi bekliyor.

Danıştay 8. Dairesi'nin 2017 tarihli bu kararının güncel yüksek mahkeme içtihadını oluşturduğu anlaşılıyor. Yapılan araştırma sırasında aksi yönde daha güncel bir karara ulaşılmadı. AYM ise henüz DKAB dersine ilişkin bir karar vermemiştir. Yüksek mahkeme kararında belirleyici olanın DKAB dersinin niteliği olduğu görülüyor. DKAB dersi din eğitimi değil, din kültürü olarak görüldüğü için Mahkeme, dersin zorunlu olmasında hukuka aykırılık görmüyor.

Çeşitli yargı süreçlerindeki davalarla ilgili olarak 2017 yılından itibaren 15 kişinin çocuklarının DKAB derslerinden muaf olma taleplerinin yetkililerce reddedilmesi üzerine yargı yolunu seçen ebeveynlerin davalarını yürüten bir avukat ve Eğitim Sen Antalya Şubesi Hukuk Bölümü avukatı ile gerçekleştirilen görüşmelerde, yargı süreçlerine dair önemli bilgilere ulaşmak mümkün oldu. **Aynı dersin hukuka aykırı olup olmadığı konusunda farklı şehirlerdeki mahkemeler farklı kararlar vermektedir.** Örneğin Antalya'da birinci derece mahkemeleri, muafiyet taleplerinin reddedilmesini hukuka aykırı bulurken Ankara'daki mahkemeler hukuka uygun bulmaktadır.¹¹¹

Konya Bölge İdare Mahkemesi 2019 yılına kadar DKAB dersinin, din kültürü değil, din eğitimi niteliğine sahip olduğu gerekçesiyle başvuruların muafiyet hakkının korunması yönünde kararlar almıştır. Ancak 2019 yılından itibaren mahkemenin mahkemenin kararları değişmiştir. 2019 ve 2020 yıllarında iki ayrı davada DKAB dersinden muaf tutulma talebinin reddedilmesinde hukuka aykırılık bulunmamıştır:

2020 yılında Konya İdare Mahkemesi 4. İdari Dava Dairesi tarafından verilen kararda istinaf istemi reddedilmiştir.¹¹² Yine bu kararda da belirleyici olan "müfredatla din eğitimi yapılmayıp Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 24'üncü maddesine uygun olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi yapılmakta" olduğu tespitidir. 2019 yılında Konya İdare Mahkemesi aynı gerekçeyle benzer bir karar vermiştir.¹¹³ Fakat azınlık oyu kullanan bir hakim, AİHM'nin Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye ve Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye kararına referansla DKAB derslerinin din kültürü değil, din eğitimi niteliğine sahip olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁴

Oysa, Konya İdare Mahkemesi, 2018 yılında Adana 1. İdare Mahkemesi'nin çocuğun zorunlu din dersinden muaf tutulmaması yönündeki kararının bozulmasına ve zorunlu din dersinin hukuka aykırı olduğuna karar vermişti.¹¹⁵ Adana'da yaşayan ebeveynlerin, çocuklarının zorunlu DKAB dersinden muaf tutulması yönündeki talebi, Çukurova İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından "Hristiyan veya Musevi" olduklarını belgelendirmemeleri sebebiyle reddedilmişti. Bunun üzerine Adana 1. İdare Mahkemesi'ne başvuran veliler, burada da çocuklarının zorunlu DKAB dersinden muaf tutulamayacağı ve yeni müfredatıyla din dersinin nesnel ve bilimsel temellere dayandığını, tüm dinleri kapsadığını ve "din" eğitimi değil, din kültürü ve ahlak bilgisi dersi olduğuna ve bunun Anayasa'ya uygun olduğuna karar vermişti. Kararda, kitapların içeriğine herhangi bir atıf yapılmaması, inceleme veya bir uzman görüşüne yer verilmemesi dikkat çekicidir.

111 Avukat Özge Demir ile mülakat 18 Aralık 2020. Nusret Gürgöz ile mülakat 5 Ocak 2020.

112 Konya Bölge İdare Mahkemesi 4. İdari Dava Dairesi E2020/1083 K2020/1389 Karar Tarihi 22 Eylül 2020.

113 Konya Bölge İdare Mahkemesi 3. İdari Dava Dairesi E2018/2174 K2019/41 Karar Tarihi 9 Ocak 2019.

114 A.g.k.

115 Çınar, A., "Bölge idare mahkemesi zorunlu din dersi dayatmasına 'dur' dedi", Sol, 28 Haziran 2018.

İstanbul'dan bir karar, kızının din derslerinden muaf olması için inancını belirtmeden, okul idaresine yapılan muafiyet başvurusuyla ilgili ilişkin ilginç bir örnek sunuyor. Velinin başvurusunu İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne ileten okul, "Velinin Hristiyan ya da Musevi olduğunu belgelemesi durumunda çocuğun derslerden muaf tutulabileceğini, inancını belirtmeyen [velinin] başvurusunun kabul edilemeyeceğini" bildirmiştir.¹¹⁶ Veli tarafından kararın iptali ve kızının derslerden muaf tutulması için mahkemeye yapılan başvuru üzerine, İstanbul 4. İdare Mahkemesi İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nün kararını iptal ederek çocuğun derslerden muaf tutulmasına karar vermiştir. MEB karara itiraz etmediği için kesinleşen kararda, AİHM'nin 2007 ve 2014 yıllarında zorunlu DKAB derslerine ilişkin verdiği kararlara gönderme yapılarak, Anayasa'nın 90. maddesine göre uluslararası sözleşmelerin bağlayıcı olduğu da vurgulanıyor. Kararda özellikle şu ifadeler dikkat çekiyor:

Sadece T.C. uyruklu Hristiyan ve Musevilik dinlerine mensup olan öğrencilere muafiyet tanınmasının, bu iki din dışında başka dinlere inanan, hiçbir dine inanmayan ya da tanrı tanımaz kişiler ile bu iki dine inananlar arasında muaf tutulma noktasında eşitsizlik yaratacağı da açıktır.¹¹⁷

Kararda, velinin, çocuğunun dersten muaf tutulması için hangi dine mensup olduğunu ya da olmadığını açıklamak zorunda bırakılmasının anayasaya aykırı olduğu da vurgulandı.

Yargı süreçlerinin uzunluğu da ayrı bir mağduriyet konusudur. Muafiyet başvurusuyla ilgili süreç, oldukça uzun süre devam eden bir yargı sürecini içeriyor. Birinci derece mahkeme yaklaşık otuz ay, bölge mahkeme süreci yaklaşık dört yıl, AYM süreci ise beş yıla kadar sürebilmektedir.¹¹⁸

Dava açıldığında yürütmenin durdurulması kararı verilmemesi nedeniyle birinci derece mahkemesinde muafiyet talebinin reddedilmesinin hukuka aykırı olduğuna karar verilmez ise, bu durumda öğrencinin iç hukuk yollarını tüketmesi dokuz sene kadar sürebilmektedir. Bu süreçte öğrenci DKAB dersine katılmak, ölçme ve değerlendirme sistemi içinde ödev ve sınavlarını tamamlama yükümlülüğünü taşımaya devam etmektedir.

Anayasa Mahkemesi

Zorunlu DKAB derslerine ilişkin olarak Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvurular da vardır ancak bunların sayısı bilinmemektedir. Bireysel başvuru yapmış olan avukatlarla yaptığımız görüşmeler, DKAB derslerine ilişkin en az 13 bireysel başvuru yapılmış olduğunu göstermektedir.¹¹⁹

Zorunlu DKAB dersinden muaf olma hakkının kullanılmamasıyla ilgili olarak Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvurular olduğu bilinmekle birlikte, bunlarla ilgili istatistikî bilgilere erişim mümkün değildir. AYM Genel Kurulu, zorunlu din dersinin din özgürlüğünün ihlali olduğu gerekçesiyle 2014 yılında yapılan bireysel başvuruyu de-

¹¹⁶ Tahincioğlu, G., "Milli Eğitim zorunlu din dersinden muafiyet için 'gayrimüslimlik belgesi' istedi; yargı, "Soramazsın" kararı Verdi", T24, 20 Aralık 2018.

¹¹⁷ İstanbul 4. İdare Mahkemesi, E2018/80 K2018/1734 22 karar tarihi Kasım 2018.

¹¹⁸ Yukarıdaki dn. 111.

¹¹⁹ A.g.k.

ğerlendirmek için 5 Mart 2020 tarihinde toplanmış ancak 6 yıldır devam eden dosyaya ilişkin karar alınmamış, başvurunun görüşülmesi ertelenmiştir.¹²⁰ Başvuru, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muafiyet imkânı bulunmaması nedeniyle ebeveynin çocuklarının eğitim ve öğretiminin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama hakkının; öğrencinin tabi olmadığını beyan ettiği bir dinin eğitimini almak zorunda kalması nedeniyle din özgürlüğünün; yargılamanın uzun sürmesi nedeniyle de makul sürede yargılanma hakkının ihlal edildiği iddialarına ilişkindir.

4.1.2 Ulusalüstü Hukuki Mekanizmalar - AİHM Kararlarının İcrası

AİHM, 2007 yılında vermiş olduğu *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*¹²¹ ve 2015 yılında kesinleşen *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye*¹²² kararlarıyla Türkiye'nin, AİHS 1 No'lu Protokolü'nün eğitim hakkını koruyan 2. maddesini ihlal ettiğine karar vermiştir. Adı geçen kararlarda, DKAB ders içeriğinin nesnel ve objektif niteliklere sahip olmadığı ve eğitim sisteminin ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkına saygı gösterme konusunda yapısal sorunlar içerdiği ve okullarda din eğitimi konusunda insan hakları standartlarıyla uyumlu bir reformun ivedilikle gerçekleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. AİHM'nin temel bulguları, DKAB ders içeriğinin nesnel ve objektif niteliklere sahip olmadığı ve eğitim sisteminin ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarına saygı gösterme konusunda yapısal sorunlar içerdiği.

AİHM, benzer ihlallerin gerçekleşmemesi için alınması gereken genel önlemlere de işaret eder:

- Eğitim sistemi ve mevzuat AİHS ile uyumlu hale getirilmelidir.¹²³
- Öğrenci ve ebeveynlerinin dini veya felsefi görüşlerini açıklamak zorunda kalmayacakları, ayrımcı olmayan bir muafiyet mekanizması ivedilikle düzenlenmelidir.¹²⁴

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi¹²⁵ Aralık 2019 tarihinde Alevi kararlarının uygulanmasını ele aldığı oturumda aldığı kararla zorunlu “din kültürü ve ahlak bilgisi” 2018 müfredatının Alevi inancıyla ilgili bilgiler içerdiğini ve ebeveynlerin çocuklarının bu derslerden muaf olması için hukuki yollara başvurabileceklerine ilişkin Hükümetin aktardığı bilgileri not ediyor. Fakat, bu önlemlerin AİHM tarafından ortaya konan tüm meseleleri çözmediğini vurguluyor ve özellikle de ebeveynlerin dini veya felsefi inançlarını açıklama gerekliliğiyle ortaya çıkan ağır yükü ortadan kaldıran bir muafiyet prosedürü olmaması. Bu nedenle Hasan ve Eylem Zengin ve Mansur Yalçın ve Diğerleri davalarını standart izlemeden nitelikli izleme prosedürüne geçirmeye karar verdi. Bu nedenle yetkilileri 1 Haziran 2020 tarihine kadar “somut bir takvim içeren kapsamlı bir eylem planı” hazırlamaya “kuvvetli bir şekilde teşvik etti”.

Türkiye Hükümeti, 4 Ocak 2021 tarihinde söz konusu kararların icrasıyla ilgili olarak Bakanlar Komitesi'ne bir cevap sunmuştur.¹²⁶ Bu cevapta, Türkiye'nin DKAB dersinde To-

120 Gazete Duvar, *AYM, zorunlu din dersi itirazını erteledi*, 5 Mart 2020.

121 Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye, yukarıdaki dn. 3.

122 Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye, yukarıdaki dn. 3.

123 Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye, yukarıdaki dn. 3 par. 84.

124 Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye, yukarıdaki dn. 3., par. 76, 77 ve 84.

125 Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin 3-5 Aralık 2019 tarihli 1362. toplantısında aldığı karar CM/Notes/1362/H46-32.

126 Türkiye Hükümeti'nin Zengin Grubu kararlarına ilişkin olarak Bakanlar Komitesi'ne sunduğu 4 Ocak 2020 tarihli cevap.

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680a0eca2>

ledo Kılavuz İlkeleri'yle uyumlu olarak tüm inançlar ve dünya görüşlerini nesnel bir şekilde ele aldığı ve çoğulculuk ilkesini gözettiği ifade ediliyor. DKAB derslerinin şu çerçevede sunulduğuna dikkat çekiliyor: “Zorunlu DKAB dersi, kamu okullarında nesnel olarak sunuluyorsa, o zaman din veya inanç özgürlüğüyle uyumludur. Din veya inanç eğitiminin sağlandığı yerde yaygın olan dine daha geniş yer verilebilir.” DKAB dersinin “nesnel olarak sunulduğu yerde, dersin zorunlu veya seçmeli olması sorun teşkil etmez. Müfredat olgu temelli, tarafsız, akademik ve mesleki standartlarla uyumlu olmalıdır,” deniyor.

Hükümetin cevabında şu bilgiler de yer alıyor: *DKAB derslerinin hem dinler hem de kültürel, milli ve ahlaki değerler hakkında bir ders olduğu ve Toledo Kılavuz İlkeleri ile uyumlu olarak dinler ve İslam hakkında mezhepler üstü ve nesnel bir yaklaşımla bilgi verildiği*, ifade ediliyor. Milli kültür ve evrensel ahlaki/manevi değerlerin Türkiye’de yaşayan vatandaşların ortak değerleri olduğu, bunların “iyilik, saygı, temizlik, kibarlık, iletişim davranışları, bilgelik, adalet, vatanseverlik, arkadaşlık, dürüstlük, sorumluluk sahibi olma, sabır, yardımseverlik, kötü alışkanlıklardan uzak durma, müzik, edebiyat ve gelenekler üzerinde dinin etkisini” içerdiği ifade ediliyor.

Ayrıca, MEB tarafından hazırlanan DKAB ders kitaplarında çeşitli din veya inançlara 186 sayfa ayrıldığı ve bu 186 sayfanın 21 sayfasının Alevilik ve Bektaşiliğe yer verdiği, ifade ediliyor. Bu nedenle ders kitaplarında Aleviliğe daha az yer verildiğinin söylenemeyeceği, belirtiliyor.

Yukarıdaki hukuki çerçeve ve yargı kararları ışığında DKAB dersinin niteliğinin belirleyici olduğu görülmektedir. Mesele basittir: DKAB dersi programı, ders materyalleri ve eğitim ortamıyla insan hakları hukukuyla uyumlu “dinler hakkında” tarafsız, nesnel ve içermeci bir ders ise zorunlu olarak okutulabilir. Öte yandan, dini eğitim niteliğine sahip ise insan hakları hukuku ile uyumlu, isteğe bağlı ve ayrımcılık içermeyen bir muafiyet sistemi kurulmalıdır. DKAB ders kitaplarına ilişkin inceleme bu soruya ışık tutacak.

4.2. DKAB Ders Kitaplarının İncelenmesi

DKAB dersi, haftada iki saat olmak üzere, temel eğitimde (4-12. sınıflar arasında) zorunlu olarak okutulan dersler arasında yer alıyor. DKAB ders program ve kitaplarına ilişkin 2007 yılından beri gerçekleştirilen değişikliklerin, AİHM’nin 2007 yılında vermiş olduğu Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye¹²⁷ ve 2015 yılında kesinleşen Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye¹²⁸ kararlarının icrası için gerçekleştirilmesi gereken değişiklikler ile bununla bağlantılı ulusal taleplerin önemli harekete geçirici etkenler olduğu ve olmaya devam ettiği söylenebilir. Nitekim MEB 2017 yılından itibaren DKAB ders programı ve kitaplarını AİHM kararlarıyla uyumlu hale getirmek amacıyla bir çalışma süreci başlatmıştır. Bu konuda DÖGM tarafından verilen bilgilere EK2 bölümünde yer verilmiştir.

Fakat AİHM kararlarının ötesinde din eğitimiyle ilgili farklı toplumsal talepler de DKAB dersini talep ve itirazlar konusundaki en zengin içeriğe sahip ders olarak gündeme taşıyor.¹²⁹ DKAB ders kitaplarına ilişkin farklı kapsamlarda incelemeler yapılmıştır. Tarih Vakfı tarafından gerçekleştirilen kapsamlı bir çalışmada, DKAB ders materyalleri de dahil olmak üzere, tüm derslere ait eğitim materyalleri insan hakları temelinde

127 Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye, yukarıdaki dn. 3.

128 Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye, yukarıdaki dn. 3.

129 Arıcan, S., “Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları Bağlamında Örgün Din Eğitimi Tartışmaları: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Örneğin”, Türkiye Din Araştırmaları Dergisi Sayı 8, 2019.

değerlendirilmiştir.¹³⁰ Ek olarak, başka raporlarda da DKAB dersinin çeşitli dönemlerdeki programı ve ders kitaplarına ilişkin değerlendirmeler yer almıştır.¹³¹

2018-2019 eğitim öğretim yılında okullarda uygulanması için Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 18 sayılı ve 19/01/2018 tarihli Kurul Kararı ile onaylanmıştır.¹³²

AIHM kararlarının icrası süreci, konuyla ilgili gelişmeler için çok önemli bir etkidir. MEB'ye DKAB ders kitaplarının AIHS ile uyumlu hale getirilmesi için halihazırda bir çalışma yapılıp yapılmadığına ilişkin bilgi edinme başvurusu üzerine, 24 Haziran 2020 tarihinde aşağıdaki cevap alındı:

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları da dikkate alınarak 2018 yılında yenilenmiş ve 2018-2019 öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuştur. Söz konusu programa göre hazırlanan ders kitapları da okullarımızda okutulmaya başlanmıştır.¹³³

Daha yakın tarihli bir bilgi edinme başvurusuna verilen cevapta ise şu ifadeler yer veriliyor: "... Program geliştirme bir süreç işidir; toplumsal ihtiyaçlar, eğitim öğretim yaklaşımlardaki gelişmeler gibi unsurlara bağlı olarak bu çalışmalar öteden beri yapılagelmiştir."¹³⁴ Bu bilgiden MEB ve Din Öğretimi Genel Müdürlüğü için DKAB ders program ve kitaplarının geliştirilmesi sürecinin devam edeceği düşünülebilir. Buna göre konunun paydaşları, eğitim ve öğretim yaklaşımları üzerine çalışan kurumlar, ki bu bağlamda eğitim ve öğretim yaklaşımlarının geliştirilmesi sürecinde dikkate alınması gereken insan hakları hukuku alanında çalışan aktörler de dahil olmak üzere, arasında fikir alışverişi ve çalışmalar DKAB ders programının geliştirilmesi süreci için büyük önem taşımaktadır.

Yine de, gerek MEB'nin yukarıda yer verdiğimiz Haziran 2020 tarihli cevabı gerekse Hükümet tarafından Ocak 2021 tarihinde Zengin Grubu davalarıyla ilgili olarak Bakanlar Komitesi'ne sunulan cevapta yer alan benzer ifadeler, DKAB ders program ve kitaplarıyla ilgili AIHM bulgularına yönelik olarak bu raporun yazıldığı dönemde yeni bir çalışma bulunmadığına işaret ediyor.¹³⁵ Oysa aşağıda ayrıntılı bir şekilde ortaya konacağı gibi, MEB Yayınları tarafından yayınlanan 4-10 ve 12. Sınıf ve Dikey Yayıncılık tarafından yayınlanan 11. Sınıf ders kitapları tarafsızlık, nesnellik ve doktrinsel olmama, çocuğun din veya inanç özgürlüğü, çocuğun katılım hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakları ile uyumu açısından incelendiğinde, kitaplarda önemli sorunların bulunduğu ve bunların mevcut haliyle AIHS standartlarıyla uyum sağlanamadığı görülecektir.

130 Gözaydın, İ. (2009). Türkiye'de "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi" Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış. Tüzün, G. (der.), *Ders kitaplarında insan hakları II: Tarama sonuçları* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı.

131 Örneğin, İnanç Özgürlüğü Girişimi, Protestan Kiliseler Derneği Hak İhlalleri İzleme Raporları, Tarih Vakfı ve Azınlık Hakları Grubu Raporları.

132 Önceki eğitim programına ilişkin bir değerlendirme için bkz., Yıldırım, M., *2011-2012 Öğretim Yılında Uygulanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programına İlişkin bir Değerlendirme*, Eğitim Reformu Girişimi, 2012.

133 2002662931 sayılı 4 Haziran 2020 tarihli bilgi edinme başvurusuna MEB Programlar ve Öğretim Materyalleri Daire Başkanlığı tarafından 24 Haziran 2020 tarihinde verilen cevap.

134 8 Ocak 2021 tarihli ve 8 2005709013 2005851265 sayılı bilgi edinme başvurusu cevabı.

135 Yukarıdaki dn. 126.

DKAB ders kitabı içeriğinin insan hakları standartlarıyla uyumlu olması için gözetilmesi gereken temel standartlar yukarıda ayrıntılı bir şekilde sıralanmıştır. Bunlar arasında, çocuğun düşünce, din ve vicdan özgürlüğüne, katılım hakkına ve ebeveynlerin çocuklarını kendi dini ve felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkına saygı gösterme yükümlülükleri ve bununla bağlantılı olarak “dinler hakkında eğitim veya din kültürü” niteliğine sahip olması gereken kitap içeriklerinin tarafsızlık ve nesnellik, kapsayıcılık, doktrinsel olmama gibi niteliklere sahip olma koşulu aşağıdaki değerlendirmede öncelikli olarak ele alınacaktır. Değerlendirme, MEB Yayınları tarafından yayınlanan 4-10 ve 12. Sınıf ve Dikey Yayıncılık tarafından yayınlanan 11. Sınıf DKAB ders kitaplarını kapsamaktadır.¹³⁶ Özel yayınevleri tarafından yayınlanan DKAB ders kitapları inceleme dışında bırakılmıştır. Ayrıca ders kitaplarına ilişkin göz önünde bulundurulması gereken diğer standartlarla ilgili bir değerlendirme bu çalışma kapsamı dışındadır.

Ders kitapları, diğerlerinin inançları hakkında farkındalık yükseltme, toplumlarda ve dünyada bulunan inançların çeşitliliği konusunda anlayışın ve saygının geliştirilmesi süreçlerinde araçtır. Ders kitapları önyargıları ortadan kaldırmak, çoğulculuğu bir varlık olarak sunmak ve kişinin inancını açıklama hakkı temelinde karşılıklı anlayışı teşvik etmek konusunda yardımcıdır. Hoşgörü, basmakalıp tiplere ve ayrımcılıkla karşı karşıya kalındığında eleştirel düşünce ve bireysel seçimin bağımsızlığının geliştirilmesine katkıda bulunurlar.¹³⁷

Dinler ve inançlar hakkında öğretimin dini bağlılık ve mezhep odaklı olmaması anlayışıdır. Öğrencinin dinlere ve inançlara dair farkındalığı için çabalar, ancak öğrencinin bunların herhangi birini kabul etmesi için baskı uygulamaz; dinlerin ve inançların uygulanmasını değil, bunlar hakkında araştırmayı destekler; öğrencilere çok çeşitli dini ve dini olmayan görüşleri sergileyebilir, ancak belirli bir görüşü dayatmaz; dinlerin ve inançların herhangi birini desteklemeden veya karalamadan bunlar hakkında eğitim verir; öğrencileri çeşitli dinler ve inançlar hakkında bilgilendirir, öğrencileri herhangi bir dine ya da inanca uymaya veya dönüştürmeye zorlamaz. TOLEDO Kılavuz İlkeleri

Tarafsız/Doktrinsel olmayan

Dinler hakkında öğretimin tarafsız, nesnel ve doktrinsel olmayan bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir.¹³⁸ DKAB ders kitaplarında Tanrı'nın varlığı ve doğası, Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed, dünyanın oluşumu, insanın ve hayatın amacı, ölüm, ölüm sonrası, melekler ve cinler gibi varlıklar hakkında her sınıf düzeyinde ilahiyat disiplini temel alınarak İslam dininin doktrinleri pozitif önermeler şeklinde sunuluyor.

¹³⁶ MEB Yayınları tarafından yayınlanan 11. Sınıf ders kitabına ulaşılamamıştır. Ancak Dikey Yayınları tarafından yayınlanan ders kitabı MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 18.04.2019 tarih ve 8 sayılı kurul kararıyla 2019-2020 öğretim yılından itibaren beş yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilmiştir.

¹³⁷ Yazarın çevirisi, UNESCO, yukarıdaki dn. 12, s. 9.

¹³⁸ Toledo İlkeleri, yukarıdaki dn. 3., BM İHK 22 Sayılı Genel Yorum, yukarıdaki dn.28 ve AİHM kararları yukarıda uluslararası hukuk bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Örnekler:

Allah (c.c.) çok yücedir ve sonsuz güç sahibidir. Evrendeki her şeyi O yaratmıştır. O'nun isteği ve izniyle en küçüğünden en karmaşığına günlük işlerimiz gerçekleşir. (4. Sınıf, s. 20).

Melekler hakkındaki bilgiyi Kur'an-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözlerinden öğreniriz. ...Melekler insanları koruyup kollar, onlar için dua eder ve insanların iyiliğini isterler. Bazı melekler insanların davranışlarını kayıt altına alır. Meleklerin varlığına iman eden insanlar kötü davranışlardan uzak durur ve meleklerin onlar için dua ettiklerini bilip huzurlu olurlar. (4. Sınıf s. 33)

Allah (c.c.), insanları doğru yola yöneltmek ve onlara bilmediklerini öğretmek için ilahi kitaplar göndermiştir. Allah (c.c.) tarafından Hz. Muhammed'e (s.a.v.) gönderilen son ilahi kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an-ı Kerim baştan sona Yüce Allah'ın sözüdür. (4. Sınıf, s. 42)

İslam ise, Allah (c.c.) tarafından peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed'e (s.a.v) vahiy yolu ile bildirilerek bütün insan lığa gönderilen son dindir. (9. Sınıf, s. 26)

Ahiret denildiğinde aklınıza ilk gelen şeyler nelerdir?

Her insan kendisi için belirlenmiş hayatı yaşadktan sonra ölür. Çünkü bu dünyadaki görevi bitmiştir. Kimse ölümden kaçamaz. Hatta gezegenler ve bütün evren bile zamanı gelince altüst olup yok olur. Dünya hayatının bütünüyle son bulacağı kıyamet gününe kadar ölmüş olan her insan, dünya ile ahiret arasında berzah denilen bir âlemde bekletilir. Kıyametten sonra yeniden diriliş (ba's) gerçekleşir. Bütün insanlar Allah'ın (c.c.) emriyle dirilerek mahşer yerinde toplanırlar, Allah (c.c.) tarafından hesaba çekilirler. Bu dünyadayken bütün yapıp ettikleri, mizan denilen ilahi adalet terazisinde tartılır. İnsanların önünde artık tek bir yol (sırat köprüsü) kalmıştır. Sıratı geçenler Allah'ın (c.c.) izniyle cennete, geçemeyenler ise cehenneme girerler. (7. Sınıf s. 23)

Benzer şekilde cennet-cehennem, evrenin oluşumu, Tanrı'nın varlığı, peygamberlerin varlığı, kısmet, kader, melekler, cinler gibi konular din içinden, sorgulanmaz Otorite olan Allah veya Kur'an-ı Kerim'e gönderme yapılarak aktarılıyor:

Evrende var olan her şey Allah'ın (c.c.) yaratmasıyla oluşmuştur. Bu yaratma planlı ve ölçülüdür. Kur'an-ı Kerim'de, "O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak ve düzensizlik görüyor musun?" buyrulur evrende var olan düzene dikkat çekilmektedir. (8. Sınıf, s. 15)

İnsan öldüğünde ruhu, kıyamet kopup yeniden diriliş gerçekleşinceye kadar dünya ile ahiret arasındaki berzah denilen âlemde bekletilir. Hz. Peygamber "Kabir, ahiret duraklarının ilkidir. Bir kimse eğer o duraktan kurtulursa sonraki durakları daha kolay geçer. Kurtulamazsa, sonrakileri geçmek daha zor olacaktır." buyurarak ölümün, ahiret hayatının ilk durağı olduğunu ifade etmiştir. Ölen her insan mezarında Münker ve Nekir melekleri tarafından sorguya çekilir. (7. Sınıf, s. 24)

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de evreni bir ölçü ve düzen içinde yarattığını bildirmektedir. Evrenin devamı, işleyişi ve son bulması da O'nun takdiri ile gerçekleşmektedir. Bütün bu ölçü ve düzeni yaratan ve yöneten Allah (c.c.), sonsuz ilmi ve kudretiyle her şeyi kuşatmıştır. (8. Sınıf, s. 12)

İnsanın ve diğer canlıların doğumundan ölümüne kadar geçen zaman dilimine ömür denir. Allah'ın (c.c.) takdir ettiği bu ömrün bittiği, hayatın sona erdiği âna da ecel denir. Her canlı türünün farklı farklı ömür ve ecelleri vardır. Kimi uzun bir zaman yaşarken kiminin de dünyada yaşadığı ömür çok kısadır. Ölümden kaçmak veya ölüme engel olmak mümkün değildir. (8. Sınıf, s. 23)

Kapsayıcı

DKAB, dersleri farklı dinler ve İslami yorumlara ayrı ünitelerde yer veriyor.

Alevilik¹³⁹ 7. Sınıf ders kitabında İslam Düşüncesinde Yorumlar başlıklı 5. ünite ve 12. Sınıf Ders kitabında, İslam Düşüncesi'nde Tasavvufi Yorumlar başlıklı 3. ünite en geniş haliyle ele alınıyor.

Tasavvufi yorumlar, İslam dininin anlaşılmasını kolaylaştıran, geniş kitlelere ulaşmasını ve farklı düşüncelere saygı duyulmasını sağlayan birer zenginliktir. (12. Sınıf, sf. 75)

Aleviliğe ayrılan bölümlerin tüm DKAB ders içeriği içindeki yerinin azlığı, eleştiri konusudur.¹⁴⁰ Ayrıca, Alevi toplumu için ibadet yeri sayılan cemevlerinin ibadet yeri olduğu, Alevi ibadeti olan semahın bir ibadet biçimi olduğu ifade edilmiyor. Yaman'a göre¹⁴¹ kitapla ilgili daha önceki eleştiriler halen geçerliliğini koruyor:

- İçerik mezhepler üstü değil, mezhepçi. 4-12. sınıflar arasında Sünnilik mezheplerüstülük adı altında farklı bölümlerde işlenirken, örneğin Alevi ibadetlerine 4-12 sınıf kitaplarında yer alan ibadetler bölümlerinde yer verilmiyor. Namazın sonrasında, cem, orucun sonrasında muharrem ve hızır oruçları yer almıyor.
- Yüzlerce sayfa içinde Sünni pratikleri anlatıldıktan sonra ayrı bölümde ve 4-6. sınıflardan sonra ve 8-11. Sınıfların sonunda sunuluyor. Önce "İslam'ın doğru inanç uygulamasını öğren yap ve sonra cem yapabilirsin, hızır orucu tutabilirsin" gibi bir anlayışla sunuluyor.
- Semah konusu Sünni anlayışla karıştırılarak sunulmuş. Semaha Pir Sultan vd. Alevi aşıklarının deyişleri eşliğinde gidilir, "Allah'ın (c.c.) güzel isimlerinden ve çok önem verilen uygulamalardan birisi deniyor. Cemevine bir ibadethane denilemediği gibi burada da Semah ibadetin bir parçasıdır denilemiyor.
- 677 Sayılı Kanun nedeniyle yasak kapsamında görülen tarikatlar da ayrı bir bölümde (İslam Düşüncesinde tasavvufi yorumlar) bölümünde ele alınıyor. Bu anlamda Alevilik Bektaşilik de yasaklı tarikat olarak görülüyor. Tasavvufi bir yorum olarak olarak görülmesi onu Nakşilikle Kadirilikle aynı kategori içerisine koymaya yetmez. Nakşilerin ve Kadirilerin Aleviler gibi bir cemevi ve dini anlayış farkı sorunları temelde yok.
- Ayrıca dersi veren öğretmenler zaten kitap iyi de olsa Sünni eğitim ve çevrelere mensup.

139 Başdemir, H. Y. (2011). Din dersleri ve Aleviliğin aktarılması. *Liberal Düşünce*, 16(63), 59- 72.

140 Yaman, A., "Alevism Education in Publis Schools of Turkey", *Religious Diversity at School* içinde, Springer 2021.

141 DKAB ders kitaplarının Alevilik'le ilgili bölümleri ile ilgili bu değerlendirme Prof. Dr. Ali Yaman tarafından yapılmıştır. 11 Şubat 2021.

Hristiyanlık ve Yahudilik dinleri hakkındaki bilgilere farklı sınıf düzeylerinde yer verilse de bu dinlerin temel ilkeleri ve uygulamaları en geniş haliyle 11. Sınıf ders kitabında yer buluyor. Ne var ki, Türkiye'deki Hristiyan ve Yahudi ilahiyatçılara göre bu bilgiler yer yer yanlışlıklar veya Hristiyanlık ve Yahudiliğin temel öğretileriyle uyumlu olmayan yorumlar içeriyor.¹⁴² Özellikle, Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin temel kaynaklarını oluşturan kutsal kitapları hakkında “tahrif edildiklerine” ilişkin İslami görüşün genel yaklaşımını belirleyen varsayım kitapta önemli bir yer tutuyor.

Tevrat: Hz. Musa'ya (a.s.) gönderilen ilahi bir kitaptır. Yahudilerin kutsal kitabıdır. Tevrat Hz. Musa'dan (a.s.) sonra Yahudiler tarafından tahrif edilmiş, aslını koruyamamıştır. Yahudiler Tevrat'a "Tora" ismini verirler. Kur'an-ı Kerim'de Tevrat'la ilgili ayetler vardır. Bunlardan birinde şöyle buyrulur: “Biz, içinde doğruya rehberlik ve nur olduğu hâlde Tevrat'ı indirdik. Kendilerini (Allah'a) vermiş peygamberler onunla Yahudilere hükmederlerdi...”(1) Tevrat'a Ahd-I Atik (Eski Sözleşme) de denilmektedir. Tevrat'ta Hz. Musa (a.s.) ve kavminin yaşadığı olaylar önemli yer tutar. Ayrıca bu kitapta dinî ve ahlaki emirler, yasaklar yer alır. İslam müfessirlerinin ve araştırmacılarının tespitine göre Tevrat, Hz. Musa'ya (a.s.) indirildiği hâlini muhafaza edememiştir. (2)

Zebur: Hz. Davut'a (a.s.) vahyedilmiştir. Tevrat gibi Zebur da Yahudilerin kutsal kitabıdır. Ahd-I Atik'in içinde, “Mezmunlar” adıyla ayrı bir bölüm olarak yer almaktadır. Zebur'da genel olarak ilahiler, yakarışlar, ahlaki öğütler yer alır. (3) Zebur da Tevrat gibi tahrif edilmiş ve Allah'tan (c.c.) indiği şeklini koruyamamıştır. Örnek: Hristiyanların Hz. İsa (a.s.) hakkında uydurdukları yalan ve iftiralara Kur'an-ı Kerim'de şöyle cevap verilmektedir: “...Hristiyanlar 'İsa Mesih, Allah'ın oğludur.' Dediler. Bu, onların ağızlarıyla söyledikleri (yalan) sözleridir. Onların bu sözleri daha önce inkâr etmiş kimselerin söylediklerine benziyor. Allah, onları kahretsin.” (MEB Yayınları 7. Sınıf, s. 36)

İncil: Hz. İsa'ya (a.s.) vahyedilmiştir. İncil'e, Ahd-ı Cedid (Yeni Sözleşme) de denir. İncil, Hz. İsa'dan (a.s.) yıllar sonra yazıya geçirilmiştir. Dolayısıyla İncil, Yüce Allah'tan (c.c.) geldiği şekliyle günümüze kadar ulaşmamıştır. Tarihî süreç içinde birçok değişikliğe uğramıştır. Günümüzde Hristiyanların resmen kabul ettiği dört İncil bulunmaktadır. Bunlar, yazarlarının adıyla anılan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleridir. Ancak İncil'i yazanlar, Hz. İsa'yı (a.s.) hiç görmemişlerdir. Dinimize göre Tevrat, Zebur ve İncil'in Allah'tan (c.c.) indirildiği şekline inanmak farzdır. (6. Sınıf, s. 22)

Yahudilikte, Yehova olarak isimlendirilen Allah (c.c.), Yahudilerin özel tanrısı konumuna getirilmiş ve Yahudilik evrensel özelliğini kaybederek millî bir din hâline evrilmiştir. Hristiyanlık da Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan teslisi (üçleme) dinin merkezine koyarak tek tanrı inancından uzaklaşmıştır. (4.Sınıf, s.99)

142 Yahudilik hakkında verilen bilgiler için DKAB kitaplarının geliştirilmesinde şu kaynaklar kullanılabilir: Alalu, S., Arditi, K. ve diğerleri, *Yahudilikte Kavram ve Değerler- Dinsel Bayramlar – Dinsel Kavramlar - Dinsel Gereçler*, 5. Basım Gözlem Yayınevi, 2018 ve/veya Gürkan, S., *Yahudilik*, İSAM, 2017. Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu tarafından kaleme alınan Temel İlkeleriyle Hristiyanlık kitabında yer alan temel ilkeler DKAB ders kitaplarında Hristiyanlık hakkındaki bilgiler için kaynak olabilir. Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu, *Temel İlkeleriyle Hristiyanlık*, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015.

11. Sınıf ders kitabının 5. ünitesinde, Yahudiliğin kutsal metinleri hakkında aşağıdaki bilgiler yer alıyor:

Yahudiliğin kutsal metinleri, yazılı ve sözlü olmak üzere iki gruptur. Yazılı metinler; Tevrat (Tora), Neviim (peygamberler) ve Ketuvim (kitaplar) olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Bunlardan Tevrat Hz. Musa'ya (a.s.) verilmiştir ve Tanah olarak adlandırılır. Tevrat'ta Hz. Musa'nın (a.s.) ölümüne kadar gerçekleşen olaylar ile Tanrı'nın Hz. Musa'ya (a.s.) gönderdiği kanunlar yer alır. Ancak günümüzdeki Tevrat, Hz. Musa'ya (a.s.) verilen ilahi kitabın aynısı değildir. Çünkü Tevrat, daha sonraki dönemlerde tahrif edildiği için aslını koruyamamıştır. (11. Sınıf, s. 133)

Ayrıca Yahudilikle ilgili şu bilgiler aktarılıyor:

Yahudiliğin en temel özelliklerinden biri, seçilmiş millet fikridir. Buna göre Yahudiler diğer insanlardan farklı ve üstündürlük. Tanrı, kendi iradesini yeryüzünde temsil etmek üzere Yahudileri, diğer milletlerin arasından seçmiş ve onları üstün kılmıştır. Tanrı, Yahudilerin atalarını seçmiş ve onlarla bir ahit (sözleşme) yapmıştır. Bu ahit gereğince Yahudiler Tanrı'nın buyruklarına uyacaklar ve onun iradesini yeryüzünde temsil edeceklerdir. Buna karşılık Tanrı da onlara ayrıcalıklı haklar tanıyacaktır. (bkz. Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, Çıkış, 12: 2-7; Baki Adam, "Yahudilik", Yaşayan Dünya Dinleri, s. 227-228.) (11. Sınıf, s. 132)

Türkiye Hahambaşılığı'nın¹⁴³ açıklamasına göre, DKAB ders kitapları Musevilik dinine ilişkin yanlış anlaşılmanın ortadan kaldırılmasına katkı sunabilir:

"Genel anlamda Yahudilikle ilgili, gerek basında gerekse yapılan çeşitli görüşme veya toplantılarda ve bazen müzemizi gezen özellikle de öğrencilerden gelen sorularda en çok karşılaştığımız ve en yanlış bilinen üç temel konu ile ilgili mutlaka doğru bilgi vermek isteriz. Bu bağlamda ders kitaplarının da önemli bir araç olduğuna inanıyoruz.

1. Yahudilik halen yaşayan İlahi kaynaklı "İlk tek tanrılı, kitaplı din (ehli-kitap)" olup kendinden sonraki inanç disiplinlerine de örneklik ederek insanlığa ulaştırıldığından bu yana hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır. Bu bağlamda kitabımız Tevrat, Peygamberimiz Moşe Rabenu (Hz. Musa) aracılığıyla ve halkın tanık olduğu halde tebliğ edildiğinden bu yana aslına uygun olarak korunmuş olup tahrif edildiği iddiası tamamıyla yanlıştır ve kesinlikle kabul edilemezdir.
2. Yahudi inançlılar "İlk tek tanrılı, kitaplı din" mensupları olarak ve bu inanç sistemini tam anlamıyla yaşayarak, o zamana göre puta tapan halklara örnek olmak için seçildiklerine inanırlar. Bu inanç onlara herhangi bir üstünlük sağlamadığı gibi önemli bir görev sorumluluğu da yükler. Bu bağlamda kendilerini diğer toplumlardan üstün gördükleri iddiası da yanlıştır.
3. Yahudilikten yaklaşık 14 asır sonra oluşan Hıristiyanlık ve onun Peygamberi Hz. İsa (a.s), gerekse yaklaşık 20 asır sonra oluşan Müslümanlık ve Peygamberi Hz. Muhammed (a.s.); o dönemlere kadar kurumsallığını ve kuramsallığını tamamlamış olmasından dolayı Yahudiliğin temel ilahi metinlerinde ve inanç sistemleri içinde yer almazlar. Bununla birlikte Yahudilik "tek tanrılı, kitaplı din" inanç sistemine tabi halkların inancına ve peygamberlerine saygı duyar".

143 26 Ocak 2021 tarihli eposta yazışması.

Hristiyanlık ile ilgili olarak ise aşağıdaki bilgilere yer veriliyor:

Hz. İsa (a.s.), peygamberliği süresince kendisine vahyedilen ilahi gerçekleri insanlara açıklamıştır. Kendisinin Tanrı'nın elçisi olduğunu söylemiş, insanları Tanrı'nın varlığına ve birliğine iman etmeye çağırmıştır. Onlara, Hristiyanlığın ilkelerini tebliğ edip öğretmiştir. Ancak o, ölümünden sonra Hristiyanlıkta çok farklı bir konuma oturtulmuştur. Hz. İsa (a.s.), insanları Tanrı'ya iman etmeye ve onun buyruklarına uygun yaşamaya çağırmasına rağmen ölümünden sonraki süreçte tanrı konumuna yükseltilmiştir.

Hristiyanlık, Hz. İsa (a.s.) merkezli bir din olmuş ve onunla ilgili çeşitli yorumlar çerçevesinde ilk çıktığı noktadan çok farklı noktalara evrilmiştir. Bunda, bir Hristiyan azizi olan ve günümüz Hristiyanlığının mimarı kabul edilen Pavlus'un çok önemli rolü olmuştur. Pavlus, yaklaşık MS 10 yılında Tarsus'ta dünyaya gelmiş bir Yahudi'dir ve Roma vatandaşıdır. Tarsus'ta temel din eğitimi aldıktan sonra ailesi tarafından Kudüs'e gönderilmiştir. Burada yüksek din eğitimi almış, sahip olduğu bilgi birikimi ve görüşleriyle Yahudi toplumu içinde önemli konuma yükselmiştir. Önceleri katı bir Hristiyan karşıtı iken Şam'a yaptığı bir yolculuk esnasında dönüşüm geçirmiş ve İsa (a.s.) tarafından, onun mesajını tüm insanlara yaymakla görevlendirildiğini söylemiştir. Bundan sonra ortaya koyduğu görüşler ve öğretilerle, yaptığı yorumlarla günümüz Hristiyanlığının temellerini atmıştır. İsa'nın Rab kabul edilmesi, asli günah, İsa'nın kendisini feda etmesi vb. hususlar Pavlus tarafından ortaya konulmuştur. Öyle ki günümüz Hristiyanlığının, onun eseri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Özü itibarıyla tevhit esasına dayanan Hristiyanlığın teslise evrilmesi, Pavlus'un eliyle gerçekleşmiştir. Pavlus'a göre İsa (a.s.), tanrısal oğlun, insanoğlunun kurtulması için bedenleşmiş hâlidir. O, çarmıha gerildikten üç gün sonra dirilmiş ve gökyüzüne yükselmiştir. Böylece ölüme ve günaha galip gelmiştir. İsa'ya (a.s.) inananlarda onun gibi ölüme ve günaha galip geleceklerdir.

Hristiyanlıkla ilgili bölüm üzerine Hristiyan bir ilahiyat uzmanının¹⁴⁴ değerlendirmesi aşağıdaki noktalara dikkat çekiyor:

DKAB 11. Sınıf ders kitabı 5. ünite de İsa ile ilgili olarak, "Otuz yaşına geldiğinde ise Allah (c.c.) tarafından peygamber olarak görevlendirilmiş..." (s. 137) ifadesi, Hristiyanlar tarafından peygamber olarak değil, Tanrı Oğlu olarak kabul edilen İsa ile ilgili Hristiyan doktrinini yansıtmamaktadır.

Ayrıca, Hristiyan inancının temel doktrinlerinden olan İsa'nın çarmıhta ölümü reddedilmekteki Kitapta şu ifadeye yer verilir: "Hristiyanların inancının aksine Hz. İsa (a.s.) öldürülmemiştir. Allah (c.c.), onu kurtarmış ve kendi katına yükseltmiştir." (s. 138)

İsa'nın hizmeti konusunda yanlış yönlendirici ifadelerin yanı sıra, İsa'nın sadece bir elçi olduğunu söylediği ve Hristiyanların ondan sonra İsa'yı başka bir konuma yükselttikleri iddia ediliyor. Bunlar da hatalıdır ve Hristiyanlık inancıyla uyumsuzdur. Ayrıca Pavlus'un Hristiyanlığın mimarı olduğu ve günümüz Hristiyanlığındaki öğretilerin Pavlus'un kişisel öğretileri olduğu iddiası var. Bunlar da Hristiyanlığın temel doktrinleriyle uyumsuzdur.

İncil ile ilgili olarak, "Bunun yanı sıra İznik Konsili'nde çok sayıda İncil'den dört tanesi

144 Hristiyan ilahiyatı uzmanı, isminin açıklanmasını istemediği için burada isim belirtmiyoruz. Bu değerlendirme, 22 Haziran 2020 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

kilise tarafından kutsal kitap kabul edilmiş, diğerleri ise dışlanmış.” (s. 140) ifadeleri de tarihsel olarak açıkça hatalıdır.

Üçlü birlik için “teslis” ifadesinin kullanılması (s. 140) ve bunun sonradan çıktığı iddiası doğru değildir. Bu konuda şu ifadelere yer veriliyor:

Teslis inancına göre Hristiyanlar, Baba, oğul ve Kutsal Ruh olmak üzere üçlü bir Tanrı inancını benimserler. Tanrı'nın, üç farklı kişilikte birleştiğini savunurlar. Hristiyanlara göre Baba, kâinatı yaratmıştır.

Tanrı'nın yeryüzünde bedenleşmiş hâli olan Oğul yani İsa Mesih, insanlığı asli günah-tan kurtarmak üzere Baba tarafından gönderilmiş ve çarmıhta kendini feda etmiştir. O, hem beşer hem de Tanrı'nın biricik oğludur. İsa Mesih, kıyamete yakın zamanda yeryü-züne inecek ve ilahi krallığı kuracaktır. Kutsal Ruh ise ilahi sevgiyi insanın kalbine ve gönlüne vermekte, onlara inayet etmektedir. Hristiyan inancında teslisin üç unsuru da Tanrı kabul edilir. Hristiyanlara göre teslis, akılla değil ancak imanla anlaşılabilir.

Teslis'e ilişkin açıklama Hristiyanların üç tanrıya inandıkları izlenimi uyandırıyor.

“Kutsal Ruh ile ilgili ‘ilahi sevgiyi insanın kalbine ve gönlüne vermekte, onlara inayet etmektedir’” cümlesi de tam olarak doğru değildir. Kutsal Ruh, insanların yüreğine Tanrı sevgisini döker fakat bu sadece O'nun yaptıklarından birisidir. Bununla birlikte kutsallaşma kavramından ve kurtuluş için mühürlenmeden bahsedilmemesi konunun yanlış anlaşılmasına neden olacaktır. Son cümle yani ‘Hristiyanlara göre teslis, akılla değil ancak imanla anlaşılabilir’ cümlesi de hatalıdır. Öncelikle Hristiyanlık içerisinde farklı yaklaşımlar vardır. Hristiyanlar genelde akılla anlaşılmamaktan öte akılla kavranılamayacağını söyler. Akılla anlaşılmamak farklı bir açıklamadır.

Aynı bölümde yer alan “Kitab-ı Mukaddes, Tevrat ve İncil olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır,” ifadesi de doğru değildir, doğrusu “Eski ve Yeni Antlaşma” ya da “İbranice Kutsal Yazılar ve İncil” olmalıdır. Ayrıca, şu cümle de eksik ve hatalıdır: ‘Yeni Ahit, Matta, Markos, Luka, Yuhanna İncilleri ile Resullerin İşleri, Pavlus’un Mektupları ve Vahiy bölümlerinden oluşmaktadır.’ Oysa İncil, Petrus, Yuhanna ve Yakup’un mektuplarını da içerir.

Şu cümle açıkça yanlıştır ve kabul edilemez: ‘Hristiyan kutsal metinleri Hz. İsa’dan (a.s.) sonra yazılmıştır ve tahrif edilmiştir. Bunlar, vahiy de değildir. Bunları yazarlar, kulaktan kulağa ulaşan bilgileri sözlü ve yazılı Hristiyan geleneğine bağlı kalarak oluşturmuşlardır.’

“Hristiyanlara göre Tanrı, İsa Mesih olarak yeryüzüne inmiştir. O, İsa Mesih’in bedeninde insan olmuş...” ifadesi Hristiyan doktriniyle uyumlu değildir, Tanrı yerine Oğul ifadesi daha doğru olacaktır. Ayrıca İsa Mesih’in bedeninde insan olmuş ifadesi de pek doğru bir tanımlama değildir. Çünkü (1) insan olmayı bedene indirgemektedir; (2) Tanrı'nın insan olması Yunan tanrılarının insan biçimine dönüşmesi gibi anlaşılabilir. Vaftizle ilgili söylenen şu söz sadece bazı kiliselerin öğretisini yansıtır: ‘Vaftiz, Hz. Âdem’in (a.s.) işlediği asli suçtan kurtulmanın da tek yoludur.’ (s. 141)

Teizm, deizm, ateizm ve agnostisizm DKAB 11. Sınıf ders kitabının 4. ünitesinde “İnanç- la ilgili Meseleler” başlığı altında ele alınıyor. Bunlara yönelik İslami açıklama/savun- malar ile beraber ele alınmakta, öğretileri nesnel bir şekilde sunulmamaktadır. Örnek:

İslamiyet, deist yaklaşımı kesin bir dille reddeder. Dinimize göre evreni ve evrendeki her şeyi yaratan Allah'tır (c.c.). Onun, evren üzerindeki hâkimiyeti sürekli olarak devam etmektedir. Evrendeki her şeyin var olması, varlığını devam ettirmesi Allah'ın (c.c.) sonsuz kudreti, bilgisi ve yaratıcılığı sayesinde olmaktadır. (11. Sınıf, s. 102)

Rabb'imiz (c.c.) evrenin işleyişine olduğu gibi insan hayatına ve topluma da müdahale et- mektedir. Allah (c.c.), insanı yarattıktan sonra başıboş bırakmamıştır. Bu husus bir ayette şöyle belirtilir: “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.” Başka bir ayette de Allah (c.c.) “Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getiril- meyeceğinizi mi sandınız?” buyurarak insanın dünyada başıboş bırakılmadığını açıklar. (11. Sınıf, s. 102)

Örneğin, ateizmin özellikleri anlatıldıktan sonra şu açıklamalara yer veriliyor:

Ateizm, insan fitratına aykırı bir anlayıştır. Çünkü insan fitratında Allah (c.c.) inancı doğuştan vardır. Bu sebeple ateist olduğunu söyleyenler bile zor duruma düştüklerinde, çaresiz kaldık- larında hemen Allah'a (c.c.) sığınmaktadırlar. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de yer alan bir ayette şöyle açıklanır: “İnsanın başına bir sıkıntı gelince Rabb'ine yönelerek ona yalvarır. Sonra Allah, kendisinden ona bir nimet verince önceden yalvarmış olduğunu unuttur. Allah'ın yolundan sap- tırmak için ona eşler koşar...” (11. Sınıf, s. 111)

Yine DKAB 11. Sınıf ders kitaplarında yeni dini hareketler altında Yehova Şahitleri ve transandantal meditasyon ele alınıyor:

Hristiyanlık temeline dayanan Yehova Şahitleri hareketi ile bir tür rahatlama ve zihin tek- niği olan Hint kökenli transandantal meditasyonu esas alan anlayış ülkemizde çalışmalar yapmaktadır. Yehova Şahitleri, tarih vererek Hz. İsa'nın (a.s.) dünyaya geleceğine, şeytanın hükümrânlığına son verip Tanrı'nın krallığını başlatacağına inanırlar. Yehova Şahitleri ara- sından seçilecek 144.000 kişinin Hz. İsa (a.s.) ile birlikte cennete gideceğini, dünyada kalan diğer Hristiyanların ise ebediyen burada yaşayacağını savunurlar. (11. Sınıf, s. 118)

Transandantal meditasyon taraftarları ise insanlara meditasyon yapmayı önerirler. Yapıla- cak meditasyonla insanın kendisini daha enerjik hissedeceğini, gerilimlerden uzaklaşacağı- nı, negatif enerjiyi atacağını; daha etkin, canlı, sağlıklı, mutlu ve huzurlu olacağını savunur- lar. Genel olarak yeni dinî hareketler, bir tür misyonerlik faaliyeti sayılabilecek çalışmalarla milletimizin evlatlarını dininden, değerlerinden ve kültüründen kopartmaya çalışmaktadır. Beyin yıkama, bireysel ve grup terapileri, uyuşturucu kullanımını özendirme ve yaygınlaş- tırma, psikoterapi ve meditasyon gibi yollarla gençleri dinden uzaklaştırıp kendi amaçları- na yönlendirme çabası içine girmektedirler. (11. Sınıf, s. 118-119)

DKAB programının amaçlarından biri, öğrencilerin “milli değerleri” benimsemeleridir ve bu değerler, Türkiye'deki dini ve diğer çeşitliliği dikkate alacak şekilde sunulmuyor. Aksine ana akım İslami ibadet yerleri, kültürel miras, hayatın önemli aşamalarının anıl- ması veya kutlanmasına ilişkin gelenekler, “farklı olanları” görmezden geliyor.

Sizce bir milleti diğer milletlerden ayıran özellikler nelerdir? Değer, bir milletin sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik, bilimsel alanlardaki maddi ve manevi öğelerin bütünü ifade eder... Örneğin tarihi camiler mimari eser olarak maddi, dini bir yapı olarak manevi değer taşımaktadır. (MEB Yayınları 9. Sınıf s. 87)

Toplumsal bağları kuvvetlendiren İslam, ortak değerlerin oluşmasına ve benimsenmesine katkı sağlar ... Ad koyma, sünnet, mevlit, cenaze, nişan ve evlilik merasimleri ile bayram, taziye ve hasta ziyaretleri gibi uygulamalar kültürümüzün bir ögesi olmakla beraber kaynağını büyük ölçüde dinden almaktadır... (MEB Yayınları 9. Sınıf s. 88)

“Değer, bir milletin sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik, bilimsel alanlardaki maddi ve manevi öğelerin bütünü ifade eder.” ifadesine karşın, kitaplarda sadece İslami bazı değerlere yer verilmesi soru işareti yaratmaktadır. “Millet” ile kastedilen Türkiye’de yaşayan ve farklı etnik köken, din veya inanca sahip tüm insanları içermiyor mu? Ya “millet” ile halkın sadece belli bir kesiminin kastedildiği açıkça ifade edilmeli ya da “milli değerler” çeşitli kaynakları içerecek şekilde yeniden gözden geçirilmelidir. Mevcut haliyle “milli değerlerin” sunuş biçimi yaklaşım içermeci olmaktan uzak.

Değerler ve Değerlerin Kaynağı

Sizce bir milleti diğer milletlerden ayıran özellikler nelerdir?

Maddi değerler, bir toplumun kültürel, tarihî ve bilimsel ürünlerini içerir. Bir topluma ait binalar, giysiler, araç-gereçler bu tür değerlere örnektir. Manevi değerler ise bir toplumun gelenek, örf, adet ve inançları; duygu, düşünce ve davranışlarıdır. Kültürümüzün bazı öğeleri hem maddi hem de manevi değerleri bünyesinde barındırır. Örneğin; tarihî camiler mimari eser olarak maddi, dinî bir yapı olarak manevi değer taşımaktadır. (9. Sınıf, s. 86)

Dinî ilkeleri benimseyen bir kişi; adalet, akrabaya yardım etmek, misafire ikramda bulunmak, dürüstlük ve yardımseverlik gibi değerlere hayatında yer verir. Bu yönüyle din, kişinin düşünce dünyasına ve pratik hayatına anlam ve değer katar. Din; dürüstlük, sorumluluk, adalet gibi ahlaki değerleri öğütleyerek insanı iyiliğe yöneltir. Dolayısıyla iyi insanın sahip olduğu değerlerde dinin etkisi açıkça görülür. (9. Sınıf, s. 87)

Toplumsal bağları kuvvetlendiren İslam, ortak değerlerin oluşmasına ve benimsenmesine katkı sağlar. (9. Sınıf, s. 88)

Tarihî süreç içerisinde oluşan örf ve adetlerin ortaya çıkmasında pek çok faktör etkilidir. Din, bu faktörlerin en önemlilerindedir. Bu nedenle kültürümüzdeki birçok uygulama dinden etkilenmiştir. Ad koyma, sünnet, mevlit, cenaze, nişan ve evlilik merasimleri ile bayram, taziye ve hasta ziyaretleri gibi uygulamalar kültürümüzün bir ögesi olmakla beraber kaynağını büyük ölçüde dinden almaktadır. Ayrıca toplumumuz; anne ve babaya saygılı olmak, selamlaşmak, akrabayı ziyaret etmek ve vatanını korumak gibi değerlere hem örfünün hem de dininin gereği olarak hayatında yer verir. “...Evlere girdiğiniz zaman birbirinize, Allah katından mübarek ve hoş bir esenlik dileği olarak selam verin...”¹ ayeti, selamlaşma geleneğimizin dini bir temeli olduğunu göstermektedir.

Sünnet ve evlilik merasimleri dinin etkisiyle kültürümüze yerleşmiş olan uygulamalardır. Kültürümüzde bu merasimler eş, dost ve akrabanın davet edildiği, davet sahibinin gelenlere ikramda bulunduğu bir şölen havasında düzenlenir.

Kültürümüzdeki bir diğer güzel uygulama ise yeni doğan çocuğa ad koyma merasimidir. Ülkemizde en çok kullanılan adlar arasında Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onun soyundan gelen kimselerin isimleri yer almaktadır. Bunun yanı sıra sahabe isimleri de sıkça kullanılmaktadır. İnsanın doğumunda kulağına okunan ezandan cenazesinde okunan salâya kadar hayatı boyunca yaşadığı pek çok olayda dinin kültüre olan etkilerini görmek mümkündür. (9. Sınıf, s.88)

3. Temel Değerler

Sizce Müslüman bir toplumda en çok hangi değerlere önem verilmelidir?

Her toplumun tarihi sürecine ve kültürel özelliklerine bağlı olarak oluşan kendine özgü değerleri mevcuttur. Bu değerlerden bazıları toplumu temelden şekillendirmesi ve diğerlerini de etkilemesi bakımından temel değerler olarak kabul edilir. (9. Sınıf, s. 90)

Adalet, hikmet, iffet ve şecaat bütün ahlak anlayışlarında temel erdemler olarak kabul edilmektedir. Ancak bu temel erdemler en kapsamlı içeriğine Kur'an-ı Kerim ve hadislerle ulaşmış, Müslüman toplumlarda en önemli değerler hâline gelmiştir. (9. Sınıf, s. 91)

Medeniyet – konusu İslam Medeniyeti konusu 9. Sınıf, s. 106-107

1948 yılında kurulan İsrail'in işgali ve zulmü günümüzde bu kadim şehrin tarihî ve kültürel dokusunu tehdit etmekte; Dârü's-selâm (Esenlik şehri) olarak da bilinen şehir maalesef savaş ve gözyaşıyla anılmaktadır. (9. Sınıf, s. 112)

Toledo Kılavuz İlkeleri “Sağlam bilgi temelinde, dini topluluklar ve onların üyeleri hakkındaki mevcut olumsuz basmakalıpları tanıma ve sorgulama yeteneği” ve “Dini farklılıklara saygı duyulmamasının geçmişte nasıl aşırı şiddete yol açtığına dair tarihsel ve psikolojik bir anlayış ve bununla ilgili olarak, insanların başkalarının haklarının korunmasında aktif rol almalarının önemi ve bir hoşgörüsüzlük ve ayrımcılık iklimi ortaya çıktığında, saygılı ve duyarlı bir şekilde karşı koyma yeteneğinin geliştirilmesini” de dinler hakkında eğitimin kazanımları olarak sıralar.¹⁴⁵ Kitaplarda, farklı din veya inançlar hakkında olumsuz basmakalıpların ele alınmadığı görülüyor. Aksine bunlarla ilgili İslami yaklaşım ve doktrinsel olarak yapılan değerlendirmelerle olumsuz basmakalıpların güçlendirildiği söylenebilir. Benzer şekilde, dünyada veya Türkiye’de din veya etno-din kökenli tarihsel çatışmalar bunların tekrarlanmaması amacıyla öğrencilerde anlayış ve direnç geliştirilmesi için ele alınmıyor. DKAB dersi, bu bağlamda dinler hakkında bir dersin kazanımları arasında yer alması beklenen özellikleri de barındırmıyor.

Çocuğun inanç özgürlüğü

Her çocuk düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkına sahiptir ve bu hakkı, gelişen kapasitesi ölçüsünde kullanabilir. Çocuk hakkını kendisi kullanır, onun yerine ebevyenleri veya başka biri kullanmaz. Aşağıda yer verilen örnekler, çocukların nesnel olarak sunulmayan doktrinsel konularda “doğru” cevabı vermek durumunda kaldığını ve çocukların “doğru” davranış olarak belli davranışlara yönlendirdiğini göstermektedir. Çocukların DKAB dersi performansının sınav, ödev veya sınıf içi katılımlarıyla değerlendirileceği ve alacakları notun eğitim hayatlarında önemli etkisi olacağı göz önünde bulundurulduğunda, çocuğun doktrinsel olarak dinin içinden sunulan bilgileri onaylar nitelikte

145 Toledo İlkeleri, yukarıdaki dn. 3.

performans göstermesi gerektiği görülür. Bu da çocuğu düşünce, din veya vicdan özgürlüğüne aykırı davranmak zorunda kalabileceği koşullara maruz bırakır.

8. Allah'ın (c.c.) canlılar için yarattığı bütün nimetlere verilen addır. Yediklerimiz, içtiklerimiz, giydiklerimiz, bilgi, hikmet, teneffüs ettiğimiz hava yani kısaca maddi ve manevi bütün ihtiyaçlar bu kapsamda değerlendirilir.

Tanımı verilen kavram aşağıdakilerden hangisidir?

A) Rızık B) İrade C) Ömür D) Kaza (8. Sınıf, s. 41)

6. "Ey İnananlar! İçki, kumar, putlar ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir, bunlardan kaçının ki saadete eresiniz." (Maide suresi, 90. ayet.)

Bu ayetten aşağıdakilerden hangisi çıkarılamaz?

- A) İslam dini, içki ve kumarı kesin bir şekilde yasaklamıştır.
 B) Ayette fal ve şans oklarından uzak durulması gerektiği belirtilmiştir.
 C) İslam dini, insanın akıl sağlığına zarar veren şeylerden uzak durulmasını istemiştir.
 D) Sarhoş olmayacak kadar içki içmekte sakınca yoktur. (8. Sınıf s. 88)

İslam dini, emir ve tavsiyeleriyle hayatımızı şekillendirir. Söz ve davranışlarımızın bu emir ve tavsiyelere uygun olmasını ister. Günlük hayatımızdaki basit işleri mizin bile Allah'ın (c.c.) izniyle ve adıyla gerçekleştiğini bize hatırlatır. Bunun için bir işe başlarken besmele çekerek Allah'ın (c.c.) adını anmış oluruz. (4. Sınıf s. 13)

7. Ders çalışan bir arkadaşımızı gördüğümüzde diyerek ona dua ederiz.

5. () Dua etmek Allah'a (c.c.) olan bağlılığımızı gösterir. (4. Sınıf s. 29)

Çocuğun dua yazması beklenir:

Hız. Peygamberin dualarından yola çıkarak siz de bir dua yazınız (5. Sınıf s. 27).

Rabbena duasını oku ve kendi cümlelerinizle bir dua yazın. (5. Sınıf, s. 55)

B. Aşağıdaki çoktan seçmeli soruları cevaplayınız.

1. Hümeyra: Allah'ın (c.c.) güzel isimleriyle dua etmeliyiz.

Erdem: Temiz ve güzel olan şeylerden istemeliyiz.

Dilek: Sadece kendimiz için dua etmeliyiz.

İbrahim: Gönülden ve gizlice dua etmeliyiz.

Öğretmen sınıfa "Nasıl dua etmeliyiz?" sorusunu yöneltmiştir. Öğrencilerden hangisi bu soruya yanlış cevap vermiştir?

A) Hümeyra B) Erdem C) Dilek D) İbrahim (5. Sınıf, s. 34)

Ebeveynlerinin ve/veya kendi inanç dünyasında yaratılış düşüncesini benimsenmeyen çocuk, aşağıdaki soruya vermesi beklenen cevap karşısında çelişki yaşayacaktır.

5. Aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

A) Evrendeki varlıklar tesadüfen oluşmuştur.

B) Allah (c.c.) her şeyin yaratıcısıdır.

C) Allah (c.c.) yaptığımız her şeyi bilir.

D) Allah'ın (c.c.) her şeye gücü yeter. (5. Sınıf, s. 35)

Çocuğın, bazı dini doktrinleri kabul eden ifadeleri onaylanması beklenir:

- Ç. Aşağıda verilen bilgilerden doğru olanların başına “D”, yanlış olanlara ise “Y” yazınız.
- Kur’an-ı Kerim’de 35 peygamberin adı geçmektedir.
 - Kur’an ayetleri Peygamberimiz’e (s.a.v.) toptan, bir kitap hâlinde indirilmiştir.
 - Kur’an-ı Kerim, Peygamberimiz (s.a.v.) zamanında hem yazılmış hem de ezberlenmiştir.
 - Kur’an-ı Kerim Allah’ın (c.c.) gönderdiği son ilahi kitaptır.
 - Kur’an-ı Kerim, tüm insanlığa gönderilmiş evrensel bir kitaptır.
 - Bütün ilahi kitaplar indirildiği şekliyle günümüze kadar ulaşmıştır.
 - Nübüvvet ve risalet, peygamberlik anlamına gelen iki kavramdır. (6. Sınıf, s. 31)

Yeni DKAB ders kitaplarının hepsinde olmasa da “dinimiz”, “peygamberimiz”, “kutsal kitabımız Kuran- Kerim” gibi dini içeriden öğreten bir dilin işareti olan ifadeler, birçok kitapta kullanılmaya devam ediliyor:

Zekât, dinimizce zengin sayılan bir Müslümanın her yıl malının belli bir miktarını ibadet niyetiyle ihtiyaç sahiplerine vermesidir. Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah “**Namazı kılın, zekâtı verin...**”¹⁴ buyurarak zekât verilmesini emretmiştir. (4. Sınıf, s. 39)

Abdest, bedenimizdeki belirli organları dinimizin istediği şekilde yıkanması ve mesh edilmesidir. (4. Sınıf, s. 105)

Örnek: “Bizler, namazın dinimizde farz kılınan çok önemli bir ibadet olduğunu bilelim. Namaz kılarak kulluk borcumuzu yerine getirmeye önem verelim. Kıldığımız namazların Allah’ın (c.c.) huzuruna çıkmak, Rabb’imizle (c.c.) konuşmak, onunla aracsız bir şekilde iletişim kurmaktır. (MEB Yayınları 6. Sınıf s. 35)

Namaz ibadetinin dinimizdeki önemini ayet ve hadislerle açıklayınız. Niçin namaz kılarız? Anlatınız. (6. Sınıf, s. 62)

Ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkı

Yukarıda ortaya konan doktrinsel bilgiler, bazı ebeveynlerin dini veya felsefi görüşleriyle uyumlu olabildiği gibi bazı ebeveynlerin dini veya felsefi görüşleriyle çelişkilidir. Evrenin ve insanın oluşum süreci ve insanın varoluş amacı birçok din, inanç veya düşünce sisteminin açıklama sunduğu konulardır. Bu sebeple aşağıda örneklerine yer verilen doktrinsel öğretiler, ebeveynlerin çocuklarını kendi dini ve felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkına saygı gösterme yükümlülüğüyle bağdaşmıyor:

Yaratma - Yüce Allah, Kur’an-ı Kerim’de evreni bir ölçü ve düzen içinde yarattığını bildirmektedir. Evrenin devamı, işleyişi ve son bulması da O’nun takdiri ile gerçekleşmektedir. Bütün bu ölçü ve düzeni yaratan ve yöneten Allah (c.c.), sonsuz ilmi ve kudretiyle her şeyi kuşatmıştır. (8. Sınıf / s. 12)

Evrende var olan her şey Allah’ın (c.c.) yaratmasıyla oluşmuştur. Bu yaratma planlı ve ölçülüdür. Kur’an-ı Kerim’de, “O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak ve düzensizlik görüyor musun?” buyrulurken evrende var olan düzene dikkat çekilmektedir. (8. Sınıf / s. 15)

Evren düzenli olduğuna göre Allah'tan (c.c.) başka bir ilahın olması imkansızdır. Eğer varlık âle minde Allah'tan (c.c.) başka ilah olsaydı ilahlar arasında anlaşmazlık meydana gelir ve evrenin düzeni bozulurdu. Ayette bahsedilen bu durumu günlük hayatımızdan örneklerde de görebiliriz. Her köyün bir muhtarı ve her okulun bir müdürü vardır. Evreni yaratan ve onu düzene sokan da tek olan Allah'tır (c.c.). (10. Sınıf, s. 18)

Çevremizdeki varlıkları ve olayları tanımak ve bilmek için sorular sorar ve aldığımız cevaplarla yeni bilgiler ediniriz. Konuşmaya başladığımız dönemden itibaren etrafımızdaki eşyaların, kavramların ve varlıkların ne olduğunu merak eder, çevremizdeki insanlara sorular sorarız. Bu dönemde, nasıl dünyaya geldiğimizi, anne ve babamızın nasıl var olduğunu öğrenmeye çalışırız. Hayvanların, bitkilerin çevremizdeki diğer varlıkların yaratılışını düşünürüz. Bütün bunların kendi başına var olamayacağını, her şeyi yaratan Yüce bir varlığın olması gerektiğini kavrarız. Bu yüce varlık Allah'tır (c.c.). O'nun yüceliğine olan inancımızdan dolayı konuşmalarımızda, Allah şifa versin, Allah rahmet eylesin ve Allah yardımcım olsun gibi çeşitli ifadeler kullanırız. Allah (c.c.), evreni ve evrendeki her şeyi yok iken yaratan, idare edip yöneten, yarattıklarını koruyup gözetendir. Yüce Allah kendisini doğru tanımamız ve bilmemiz için insanlar arasından bazılarını seçer. Seçilen bu insanlara peygamber denir. Peygamberler Allah'tan (c.c.) aldıkları mesajları biz insanlara ulaştırır. (4. Sınıf, s. 12)

Hız. Muhammed (s.a.v.), bütün insanlığa gönderilmiş son peygamberdir. Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'i onun vasıtasıyla insanlara bildirmiştir. (8. Sayfa, s. 92)

Hız. Peygamber, "Amellerin en üstünü hangisidir?" diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: "Vaktinde kılınan namaz ve anne babaya iyilik etmektir. Sonra da Allah yolunda cihat etmek gelir."57 (9. Sınıf, s. 78)

İnsanın bu dünyada bulunuş amacı da öncelikle yaratılışına uygun yaşamak, iman sahibi olmak, sonra da imanının gerektirdiği iyi davranışlarda bulunmaktır. Allah'a (c.c.) inanmak; O'nun varlığını ve birliğini kabul etmekle başlar. (10. Sınıf, s. 15)

Atmosferdeki oksijen dengesi de dikkat çekicidir. Atmosferde %21 oksijen, %77 azot ve %2 oranında da diğer gazlar bulunur. Eğer oksijen biraz daha fazla oranda olsaydı bir kibrit çakıldığında dünya yanabilirdi. Tüm bu hassas dengelerin varlığı ancak ilahi bir kudretle mümkündür. Bu ilahi kudretin sahibi de Allah Teâlâ'dır. (10. sınıf, s. 17)

Evren düzenli olduğuna göre Allah'tan (c.c.) başka bir ilahın olması imkansızdır. Eğer varlık âle minde Allah'tan (c.c.) başka ilah olsaydı ilahlar arasında anlaşmazlık meydana gelir ve evrenin düzeni bozulurdu. Ayette bahsedilen bu durumu günlük hayatımızdan örneklerde de görebiliriz. Her köyün bir muhtarı ve her okulun bir müdürü vardır. Evreni yaratan ve onu düzene sokan da tek olan Allah'tır (c.c.). (10. Sınıf, s. 18)

DKAB ders kitapları, Toledo Kılavuz İlkeleri'nin dinler hakkında öğretimle amaçlanan bazı önemli kazanımlara yönelik içeriğe de yer vermiyor. Örneğin, "dinsel topluluklar ve üyelerine ilişkin olumsuz basmakalıp tipler hakkında bilgi sahibi olarak bunları fark etmek ve sorgulamak", "dinsel farklılıklara saygının olmadığı zamanlarda, tarih içinde, aşırı şiddet yaşandığına dair tarihsel ve psikolojik bir anlayışa sahip olmak", "hoşgörüsüzlük ve ayrımcılığın olduğu ortamda, saygılı ve hassas bir şekilde karşı harekete geçebilme becerisine sahip olmak" gibi kazanımlara yönelik içerik bulunmuyor. Oysa DKAB dersleri bu alanda önemli bir katkı sağlayabilir.

Yukarıdaki örneklerle ortaya konduğu üzere **DKAB ders kitaplarının içeriği tarafsız, nesnel ve kapsayıcı olmayan pek çok unsurla dini eğitim niteliğine sahip.** İslamiyet veya İslamiyet içindeki mezhepler, farklı gelenekler ve diğer din veya inançların ders öğretim materyali içinde ne kadar yer tuttuğunun ötesinde, bunların nasıl sunulduğu dersin niteliğini belirleyen en önemli unsurdur. Dini eğitim gerek çocuğun düşünce, din ve vicdan özgürlüğüne gerekse ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkına yönelik bir müdahale oluşturuyor. 4-12 sınıflar arasında, yani çocuğun öğretim hayatının önemli bir kısmı boyunca bu dini eğitime maruz bırakıldığı ve dersle ilgili ölçü değerlendirme sistemi içinde ödev ve/veya sınav sorumluluklarını yerine getirmek zorunda kalması, bu müdahalenin etkisini ve yaygınlığını artırıyor. Dini eğitim kapsamında aktarılan dinsel öğretileri benimsemeyen veya kendi din veya inancı veya felsefi görüşünün İslami değerlendirmeye aktarılmasını sınıf içinde dinlemek ve bunu öğrenmekle sorumlu olan çocuk ve bu çocukların ebeveynler için mağduriyetin daha da ağırlaştığı açıklanmaya muhtaç değil. Çocuğun DKAB dersi bağlamında dini uygulamalara zorlanma konusu sınıf ortamlarının incelenmesiyle ayrıca daha fazla araştırılmalıdır.

4.3. Muafiyet Mekanizması

DKAB dersinden muafiyet hakkı ile ilgili uygulama süreci de devletin, DKAB dersiyle ilgili uygulamaları insan hakları standartlarıyla uyumlu hale getirme çabası açısından süreç göstergeleri bağlamında değerlendirilmelidir.

Muafiyet hakkının kazanılması süreciyle ilgili olarak yukarıda da belirtildiği gibi Yüksek Öğrenim Kurulu'nun 1990 tarihli kararına göre Türkiye'de Hristiyan ve Musevi ailelerin çocukları DKAB derslerinden muaf sayılmaktadır.¹⁴⁶ Uygulamada, kişinin Hristiyan veya Musevi olduğuna dair sözlü beyan yeterli sayılmamaktadır. MEB'in bu konuda açıklayıcı son yazısı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından 3 Şubat 2015'te valiliklere gönderilen yazıdır ve azınlık okulları dışında kalan ilk ve ortaöğretim kurumlarında eğitim alan öğrencilerin nüfus cüzdanındaki din hanesine Hristiyan ya da Musevi olduğunun yazılması gerektiğini belirtmektedir. Öğrencilerin nüfus kayıt belgesinin okul yönetimine sunulması beklenmektedir. Bu durumda DKAB dersinden muaf olmak için başvuran tüm öğrenciler din veya inançlarını açıklamak zorunda bırakılmaktadır. Kaç öğrencinin muafiyet başvurusu yaptığı bilinmemektedir ancak en az yüzlerce öğrenci olduğu varsayılabilir.

Ayrımcı muafiyet düzenlemesi: Yukarıda da belirtildiği üzere Türkiye'de ayrımcılık içermeyen bir muafiyet mekanizması bulunmamaktadır. Halen sadece Hristiyan ve Musevi öğrenciler, dini aidiyetlerini nüfus kayıtlarında bulunan din alanındaki kaydı aracılığıyla göstermek suretiyle muafiyet hakkından yararlanabilmektedir.¹⁴⁷ Muafiyet hakkından yararlanmak isteyen fakat bu dinlere mensup olmayan öğrenciler, bu haktan yararlanamadıkları gibi, öğrenimlerine devam etme için derse katılmak ve sınavlarından geçer not almak zorundadır.

¹⁴⁶ Yukarıdaki dn. 82.

¹⁴⁷ Yukarıdaki dn. 82.

Çocuğun din veya inancını açıklamaya zorlanmama hakkı ihlal edilmektedir. Muafiyetle ilgili önemli diğer bir konu, din dersinden muaf olmak için din veya inancın açıklanmasının zorunlu olmaması kuralıdır. Mevcut uygulamada, muafiyet hakkından yararlanabilmek için eğitim öğretim yılı başında bir dilekçe ile birlikte öğrencinin nüfus kaydının fotokopisinin okul idaresine sunulması gerekmektedir. Nüfus kaydındaki din alanında Hristiyan veya Musevi yazılı olması şarttır. Bu durumda 2006 yılında yapılan mevzuat değişikliğiyle kimliklerde din hanesinin boş bırakılabilmesi imkânı bu öğrencilere tanınmayacaktır.¹⁴⁸ Dolayısıyla öğrenci ya kimlikteki din hanesini boş bırakıp muafiyet imkanından yararlanamayacak ya da din hanesine dinini kaydettirecek ve günlük yaşamında kimliğini kullandığı alanlarda dinini açıklamak zorunda kalacaktır. Ayrıca nüfus kaydında din hanesinde İslam yazmaması, yaşamın farklı alanlarında olduğu gibi eğitim hakkı ve inanç özgürlüğü hakkının kullanımı sırasında ayrımcılık riski oluşturabilmektedir.

Muafiyet başvuru sürecine çocuğun katılım hakkı tanınmamaktadır. Mevcut uygulamada muafiyet başvuru süreci çocuğun katılımına olanak tanımıyor. Muafiyet başvurusu sırasında çocuğun nüfus kaydındaki din kaydı belgelense de çocuğun muafiyet hakkıyla ilgili bilgilendirilmesi, başvuru yollarının çocuğun kullanabileceği şekilde oluşturulması, ebeveynler ve çocuk arasında fikir birliği olmayan durumların nasıl ele alınacağı konularının insan hakları standartlarıyla uyumlu bir şekilde düzenlenmesi gerekiyor. Çocuğun muafiyet hakkını kullanmasını istemesi durumunda yetkililere ve ebeveynlerine düşen onun bu hakkı kullanması için koşulları oluşturmaktır.

Karnede “muaf” ibaresi ayrımcılık riski oluşturmaktadır. DKAB derslerinden muaf olan öğrencilerin karnelerinde DKAB dersi karşısında yazılan “muaf” ibaresi öğrencinin damgalanmasına yol açabilmektedir ve AİHM içtihadı dikkate alındığında AİHS ile uyumlu bir uygulama sayılamaz.

Muafiyet hakkını kullanan öğrencilerin okul ortamında ayrımcılığa uğrama riski bulunmaktadır. DKAB dersinden muaf olan öğrencilerin bu ders sırasında nerede bulunacağı ve ne yapacağı meselesi de değerlendirilmelidir. Bu konuda ilgili öngörülebilir ve açık bir yönerge bulunmamakta ve pek çok okulda farklı uygulamaların bulunduğu anlaşılmaktadır. DKAB dersinden muaf olan öğrencilere ilişkin bir genelge veya kılavuz olup olmadığına dair MEB’e yapılan bir bilgi edinme başvurusuna Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından verilen cevapta “AİHL’lerle [Anadolu İmam Hatip Lisesi] ilgili muafiyet talebi olmaması nedeniyle konu ile ilgili genelge çıkarma yetkisi dairemize ait değildir.” cevabı alınmıştır.

Muafiyet hakkının kullanılmış olması öğrenciyi dezavantajlı duruma düşürebilmektedir. Liseye geçiş sınavlarında yıllar içinde sistem değişse de DKAB dersinden muaf olan öğrenciler, eşit olmayan değerlendirmeye tabi olmaya devam ediyor. Güncel Liseye Geçiş Sınavı’nın (LGS) 2019 Kılavuzu’na göre, muaf öğrencilerin din puanı, öğrencinin diğer testlerde elde ettiği ağırlıklı standart puanı toplamının en yüksek sonuca oranı ile din kültürü sınavından alınabilecek en yüksek puanın çarpılması ile elde ediliyor. 30 Ocak 2019 tarihinde Halkların Demokratik Partisi (HDP) Mardin Milletvekili Tuma Çelik’in

148 Yıldırım, M., *Adalet ve Eşitliğin Peşinde – Türkiye’de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu Ocak 2016 – Mart 2019*, İnanç Özgürlüğü Girişimi Norveç Helsinki Komitesi, 2019, s. 11.

Milli Eğitim Bakanı'na yönelik olarak DKAB ve LGS bağlamında yaşanan mağduriyetle ilgili olarak verdiği soru önergesine MEB tarafından verilen yanıtta, DKAB dersinden muaf olan öğrencilerin puan kaybı olmadığı açıklaması yapıldığı basında yer buldu.¹⁴⁹ Oysa, öğrencinin diğer derslerdeki başarısı veya başarısızlığı DKAB dersiyle ilgili sınav sonucunu etkiliyor.¹⁵⁰

Bu konuda, geçmiş döneme ait sınav sistemiyle ilgili olsa da, Kamu Denetçiliği Kurumu'nun da bu eşitsizliği tespit eden bir kararı bulunuyor. Bu, 2014 yılına ait bir karar olsa da eşitsizliğe dair bulgular geçerliliğini koruyor:

Ağırlıklandırılmış Ortak Sınav Puanı'nın hesaplamasında kullanılan Ağırlık Katsayısının, [DKAB]... dersinden muaf olan ve muaf olmayan öğrenciler açısından farklı hesaplanması, öğrencilerin eşit bir biçimde rekabet etmelerine ve sınav sonuçlarının aynı şekilde değerlendirilmesine engel teşkil ettiği gibi, bu durumun öğrenciler ve velileri tarafından öngörülmesinin beklenemeyeceği ve idarenin öğrenciler açısından telafi edici tedbirlere de başvurmamış olması karşısında, bu uygulama ile öğrencilerin bilgi, beceri, yetenek ve kazanımlarına daha uygun bir orta öğrenim kurumunda eğitim görme hakkının, dolayısıyla [AİHS] Sözleşme'nin 14. maddesiyle birlikte Sözleşme'nin 1 No.lu Ek Protokolü'nün 2. Maddesinin ihlal edildiği kanaati ve sonucuna varılmıştır.¹⁵¹

Muafiyet başvurularıyla ilgili olarak MEB tarafından herhangi bir izleme yapılmadığı görülüyor. MEB'e yapılan bilgi edinme başvurusunda, "2017-2018, 2018-2019, 2019-2020 yılları arasında kaç öğrenci için DKAB dersinden muafiyet başvurusu yapılmıştır? Bunların kaçını kabul edilmiş, kaçını reddedilmiştir?" sorusu sorulmuştur.¹⁵² MEB'in cevabında, yargıya intikal eden kararlarla ilgili istatistikî bilgiler paylaşılmış ancak muafiyet başvurusu istatistikleriyle ilgili olarak, "Elimizde herhangi bir bilgi ve belge bulunmamaktadır." cevabı verilmiştir.¹⁵³

149 Alan, S., "LGS'de muaf olunan dersin puanı nasıl hesaplanır?" *Gazete Duvar*, 14 Temmuz 2019.

150 Penso, B., "Gayrimüslim Öğrencilere LGS'de Adaletsizlik Devam Ediyor", *Avlaremoz*, 24 Temmuz 2019.

151 Türkiye Kamu Denetçiliği Kurumu, Şikayet No 2014/3164 Karar Tarihi 02 Ekim 2014.

152 2002662931 sayılı ve 4 Haziran 2020 tarihli bilgi edinme başvurusu.

153 2002662931 sayılı ve 4 Haziran 2020 tarihli bilgi edinme başvurusuna 7 Temmuz 2020 ve 27 Temmuz 2020 tarihlerinde verilen cevaplar.

5. Deneyim ve Raporlamalar - Sonuç Göstergeleri

Sonuç göstergeleri, belli bir bağlamda insan haklarından faydalanma durumunu gösteren bireysel ve kolektif kazanımları ve ihlalleri yansıtmaktadır.¹⁵⁴ Sonuç göstergesi, çeşitli temel süreçlerin etkisini zaman içerisinde birleştirdiği için yavaş ilerleyen bir göstergedir. Süreç göstergesi, anlık değişiklikleri daha iyi yakalar. Örneğin, işkence veya zalimane, insanlık dışı veya küçültücü muameleyle ilgili raporlanmış vakalara ilişkin sonuçlar, soruşturma yürüten emniyet görevlilerini eğitmeyi amaçlayan süreçler, bunların davranışlarının gelişmiş hesap verebilirliğine ilişkin önlemler ve gözaltı koşulları ile ilişkili olabilir.

Sonuç göstergelerinde istatistiki bilgiler de önemli veriler sunar. DKAB dersine ilişkin şikâyetlerin raporlanması, önemli zorluklar içeriyor. Çocuklar ve ebeveynler için kolayca erişilebilir şikâyet mekanizmaları bulunmuyor. Birçok ebeveyn ve çocuk, damgalanma ve ayrımcılığa uğrama riski nedeniyle şikâyette bulunmamayı tercih edebiliyor. Din veya inanç topluluklarının hepsi, bu konuda sistematik bir şekilde izleme gerçekleştiriyor. Bu nedenle bu bölüm, bu konuda gerçekleştirilmiş araştırmalar ve raporlarla sınırlı tutulacak.

5.1. Çocukların Deneyimleri

DKAB dersleri bağlamında çocukların deneyimleriyle ilgili araştırmalar yok denecek kadar azdır. “Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Araştırması” için çocuklarla yürütülen atölye çalışmaları ve birebir lise öğrencileriyle yapılan mülakatlar, okullardaki din dersleriyle ilgili deneyimleri ve sorunlara ilişkin olarak öğrencilerin görüşlerinin anlaşılmasına katkıda bulunuyor:¹⁵⁵

- Çocukların zorunlu din dersleriyle ilgili dile getirdikleri sorunların başında, ders içerikleri ve okullarındaki altyapı eksiklikleri yer alıyor. Daha donanımlı, tartışmaya açık öğretmenler ve çocukların okul içerisinde karar alma mekanizmalarına katılabileceği bir sistem olması, önemli bir beklenti.
- Mevcut haliyle¹⁵⁶ zorunlu din dersleri çocukları memnun etmiyor. Dersler hakkında dile getirilen ortak eleştiriler şöyle: ezbercilik, eleştirel düşünceye yer vermemesi, dayatmacılık, müfredatın kısıtlılığı, esnek olmaması, öğretmenlerin ve kitapların yetersizliği.
- Zorunlu din dersleri, Sünni dindar kesimden çocuklar tarafından yetersiz ve kendini tekrar eder nitelikte olması nedeniyle eleştirilirken, dindar olmayan ya da en az dini pratiklere sahip kesimden gelen çocuklarda TEOG’daki başarıyı etkilemesi ve ezbere dayalı olması nedeniyle eleştiriliyor.
- Okullarda din eğitimi ve dini görünüm konusunda Alevi kesimden gelen çocukların okulda ve derslerde yaşadıkları olumsuz deneyimlerin oranı, diğer kesimlere kıyasla bir hayli fazla. Okullardaki mevcut din eğitimi müfredatı ve dini uygulamalar, Alevi öğrencilerde güçlü bir ayrımcılık hissiyatı yaratıyor. Bu ke-

154 BM, yukarıdaki dn. 16, s. 50

155 Genç, Ö., Taşkan, D., Tol, U., Yıldırım, M. Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü – Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri, PODEM, 2016.

156 Bu araştırmanın 2017 yılındaki müfredat ve kitap değişikliğinden önce yapıldığı göz önünden bulundurulmalıdır.

simden öğrenciler, her inanç grubuna eşit yaklaşan din dersleri içeriği taleplerinin yanında, okullarındaki öğretmen ve idarecilerin tutumları hakkında da beklentilerini kuvvetle dile getiriyorlar. Kimlikleri nedeniyle okullarda maruz kaldıkları olumsuz deneyimlerin öğretmen ve idarecilerle çatışma boyutuna geldiğini belirten Alevi kesimden öğrenciler, okul hayatlarını bu çatışma çerçevesinden değerlendirme eğilimindedir.

Lise öğrencileriyle gerçekleştirilen görüşmelerin de ortaya koyduğu gibi, öğrencilerin şikâyetleri arasında katılım hakkını kullanamamak, din veya inançlarına saygı duyulmaması – bilhassa Alevi öğrenciler – ve din veya inançları nedeniyle ayrımcı veya baskıcı muamelelere maruz kalmak bulunuyor. Öğrencilerin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ve katılım hakkına ilişkin deneyimleri üzerinde daha fazla araştırma yapılması, şikâyet ve katılım mekanizmalarının oluşturulması gerektiği görülüyor. ÇHK'nin eğitimde katılım hakkıyla ilgili açıklaması bu noktada önemli: *Çocukların karar verme süreçlerine istikrarlı katılımını sağlamak için ilgili mercilerin, okulların ve baş öğretmenlerin iyi niyetinden ziyade mevzuatta yer alması gerekir.*¹⁵⁷ Yukarıda belirtildiği gibi gerek MEB gerekse sivil toplum kuruluşları, bu konuda izleme ve raporlama çalışması yapılmalıdır.

Nüfus kayıtlarında Hristiyan veya Musevi olarak kaydı bulunan öğrencilerin muafiyet hakkının kullanılmasına ilişkin olarak izlenmesi gereken aşamalar, sürece ilişkin izlemede de belirtildiği gibi, muafiyet sürecinin farklı aşamalarını kapsıyor: Ayrımcı muafiyet düzenlemesi, çocuğun din veya inancını açıklamaya zorlanmama hakkının ihlal edilmesi, muafiyet başvuru sürecine çocuğun katılım hakkı, karnede muaf ibaresi ayrımcılık riski oluşturması, muafiyet hakkını kullanan öğrencilerin okul ortamında ayrımcılığa uğrama riski, muafiyet hakkının kullanılmış olmasının öğrenciyi dezavantajlı duruma düşürmesi. Bunların büyük bir kısmı yargılama konusu olma aşamasına gelmemiştir. Şikâyet ve izleme mekanizmalarının yetersizliği nedeniyle istatistiki bilgiler de son derece sınırlıdır.

Muafiyet hakkının kazanılması sürecine ilişkin okul idareleri velilerden farklı belgeler isteyebilmekte olduğu veya bu konuda insan hakları standartlarıyla uyumlu ve hem veliler hem de okul yönetimi için açık, sade, öngörülebilir ve erişilebilir bir yönergeye ihtiyaç bulunmaktadır. Protestan Kiliseler Derneği, 2019 yılında kendilerine ulaşan herhangi bir olumsuz deneyim bulunmadığını bildirmektedir.¹⁵⁸ 2018 yılında ise bazı yabancı uyruklu çocukların pasaport veya kimliklerinde din hanesi bulunmaması nedeniyle muafiyet ile ilgili tereddüt oluştuğunu ancak kısa süre içinde konunun çözüldüğünü raporlamaktadır.¹⁵⁹ 2017 yılı raporunda ise bazı okulların, muafiyet hakkının kullanılabilmesi için vaftiz belgesi istediği belirtilmektedir.¹⁶⁰ Aynı rapor, sonradan Hristiyanlığa geçen kişilerin kimliklerinde bulunan İslam ibaresini ayrımcılık riski nedeniyle değiştirmekten çekindiklerini, bu nedenle Hristiyan oldukları halde muafiyet hakkından yararlanamadıklarını da ifade etmektedir. Ayrıca, elinizdeki çalışma için yapmış olduğumuz görüşmelerde 2019 ve 2020 yıllarında bazı velilerin İstanbul'da bulunan bir kiliseden

157 BM ÇHK, yukarıdaki dn. 44, par.55.

158 Protestan Kiliseler Derneği 2019 [Hak İhlalleri İzleme Raporu](#), Mart 2020.

159 Protestan Kiliseler Derneği 2018 [Hak İhlalleri İzleme Raporu](#), Mart 2019.

160 Protestan Kiliseler Derneği 2017 [Hak İhlalleri İzleme Raporu](#), 2018.

vaftiz belgesi veya kilise üyesi olduğuna dair belge istedikleri, bu belgelerin muafiyet hakkının kazanılması için okul yönetimi tarafından talep edildiğinin söylendiği ifade edilmiştir.¹⁶¹

Yukarıda da belirtildiği gibi muafiyet hakkına sahip olan öğrencilerin muafiyet haklarını kullanma süreci ile ilgili herhangi bir yönetmelik veya yönerge bulunamamaktadır. Bu da denetimi ve izlemeyi zorlaştırmaktadır. Derslerden muaf olan öğrenciler için alternatif bir etkinlik ya da ders öngörülmemektedir. Bu nedenle uygulama, okuldan okula, sınıftan sınıfa değişiklik göstermektedir. Kimi okulda öğrenciler kütüphanede, kantinde, okul bahçesinde zaman geçirmekte veya eve gönderilmektedir.¹⁶² Bu şekilde öğrenciler, inançlarının farklılığının ifşa edilmesine ve okulda inançları üzerinden damgalanmalarına sebep olabilecek koşullar altında bırakılmaktadırlar. Kimi durumda ise öğrenci DKAB dersi sırasında sınıfta oturmak zorunda kalmaktadır. Örneğin, İstanbul'da bir öğrencinin DKAB dersinden muaf olduğu halde DKAB dersi sırasında sınıfta oturmak zorunda kaldığı basına yansımıştır.¹⁶³

Muaf olan öğrencilerin, öğretmenlerin veya diğer öğrencilerin tutum ve davranışları, sözlü veya fiziksel saldırılara maruz kalıp kalmadığı konusunda MEB tarafından izleme yapılmamaktadır. Muaf olan öğrencilerin DKAB dersi sırasında okulda bulunma koşullarının dikkati üzerlerine çekmesi, öğretmenleri veya diğer öğrenciler tarafından damgalanmaları veya bunun yaşanabileceği algısı, gayrimüslim ebeveynlerin çocuklarını mümkün olduğunca devlet okullarından farklı bir okula gönderme arzusunda kendisini gösteriyor.¹⁶⁴ Ek olarak, Hristiyan öğrenciler arasında muafiyet hakkını kullandığı takdirde karşı karşıya kalacağı damgalanma, baskı, korkutma veya ayrımcılığa uğrama riski nedeniyle muafiyet hakkını kullanmayan öğrenciler olduğu da raporlanıyor.¹⁶⁵

Muafiyet hakkının kullanılmış olmasıyla da ayrımcılık riskiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Muafiyet hakkını kullanan öğrencilere alternatif bir ders sunulmadığı için karnelelerinde DKAB dersiyle ilgili "muaf" ibaresi yer almaktadır. Bu şekilde öğrenci herhangi bir nedenle karnesini kişi veya kurumlara sunduğunda gayrimüslim olduğunu açıklama durumunda kalmaktadır. Muaf olan tüm öğrenciler, ayrımcılık riski ile karşı karşıyadır ve sayıları bilinmemekle birlikte bu durumda en az yüzlerce öğrenci olduğu varsayılabilir.

Eğitim sisteminin DKAB dersine ilişkin olarak önceki bölümlerde ele alınan sistematik sorunları göz önünde bulundurulduğunda mağduriyetin de sistematik olarak yaşandığı varsayılabilir. Dolayısıyla binlerce öğrencinin ve ebeveynlerinin çeşitli düzeylerde mağduriyet yaşadığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

161 Aralık 2020'de İstanbul'da bulunan bir kilise vaiziyle yapılan telefon görüşmesi.

162 Kaya, N., *Türkiye eğitim sisteminde renk, etnik köken, dil, din ve inanç temelli ayrımcılık*. İstanbul: Tarih Vakfı, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, s. 45.

163 Yaşar, f., "Hristiyan Kızıma Zorla Din Dersi Veriliyor", Gazete Duvar, 19 Şubat 2020.

164 Genç, yukarıdaki dn. 155.

165 Yıldırım, M., *Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu-Temmuz 2014 – Haziran 2015*, İnanç Özgürlüğü Girişimi Norveç Helsinki Komitesi, 2015.

6. Sonuç ve Öneriler

Din eğitimi birçok toplum için olduğu gibi, Türkiye için de hassasiyetlerin bu konuyla ilgili politika çözümlerine yaklaşımlar üzerinde etkili olduğu bir alan. Dinler hakkında tarafsız ve nesnel eğitim ise din veya inançlar açısından giderek daha fazla çeşitliliği içinde barındıran toplumlar için birbirini tanıma, herkesin din veya inanç özgürlüğüne saygı gösterme ve barışın tesisi ve sürdürülebilmesi için vazgeçilmez fırsatlar sunuyor. Uluslararası insan hakları hukukunun normatif talepleri, bir yandan devletler için din eğitimi ve dinler hakkında eğitim alanında önemli yükümlülükler öngörüyor, bir yandan da tarihsel bağlam içinde kemikleşmiş sorunlar için çözümler ve fırsatlar sunuyor. Türkiye'de din eğitimi alanı din veya inanç özgürlüğü alanında tarihsel olarak en fazla kısıtlamaların bulunduğu ve devletin güçlü bir tek-ele sahip olduğu bir alan.¹⁶⁶ DKAB dersi, din eğitimi konusunda hassasiyetlerin, dinler hakkında bir ders olma çabalarının dinin içinden öğretim refleksiyle sekteye uğramasının, uluslararası insan hakları hukuku gereklerinin ve devletin din eğitimi alanındaki güçlü rolünün merkezinde yer alıyor. Devlet, ebeveynler ve din, inanç toplulukları ve inanmayanlar güçlü seslerle görüşlerini ifade edebilirken çocuk ve haklarının çarpıcı bir şekilde göz ardı edildiği görülüyor.

Türkiye taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerinden doğan yükümlülükleri sebebiyle DKAB dersi alanına etki eden önemli hukuki yükümlülükler üstleniyor. Bunlar arasında bilhassa, çocuğun düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, katılım hakkı ve eğitim hakkı, ebeveynlerin din veya inanç özgürlüğü, eşitlik ve ayrımcılık yasağı ve devletin tarafsızlık yükümlülüğü gereği öne çıkıyor. Öte yandan, Türkiye'nin eğitim hakkı ve azınlıkların korunmasına yönelik çekinceleri halen yürürlükte. Ulusal hukuki çerçeve, özellikle anayasal düzeyde çocuklar da dahil olmak üzere "herkesin din ve vicdan özgürlüğü" hakkını korurken bir yandan da zorunlu DKAB dersini öngörüyor. Yasalarda çocuğun din veya inanç özgürlüğünü açık ifadelerle koruyan bir hüküm bulunmuyor. Ebeveynler çocuğun din eğitimiyle ilgili karar verici olarak ön plana çıksa da, bunun "sınırsız bir hak" olmadığı göz ardı ediliyor, oysa çocuk gelişen kapasitesi ölçüsünde bu hakkı *kendisi* kullanır.

Öneriler

Türkiye uluslararası insan hakları sözleşmelerinde eğitim hakkı ve azınlıkların korunmasına ilişkin koymuş olduğu çekinceleri kaldırmalıdır.

Ulusal hukukta herkesin vicdan, dini inanç ve kanaat özgürlüğü için anayasal koruma ulusal mevzuatta çocuğun düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü açıkça tanıyan bir hüküm ile güçlendirilmelidir.

Din kültürü ve din eğitimi politika ve uygulamaları insan hakları hukuku ve MEB'in üst politika belgelerinde yer alan eğitim hedefleriyle uyumlu hale getirilmeli, verilerle izlenip değerlendirilmelidir.

166 Din veya inancını öğretim yoluyla açıklama hakkıyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Yıldırım, M., *The Collective Dimension of Freedom of Religion: The Case of Turkey*, Routledge, 2017.

AİHM'nin Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye ve Mansur Yalçın ve Diğerleri - Türkiye kararlarının uygulanması süreci henüz tamamlanmamıştır. Türk eğitim sisteminde ebeveynlerin çocuklarını dini ve felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarına saygı gösterilmesi, DKAB derslerinin tarafsızlık, nesnellik ve çoğulculuk ilkeleriyle uyumlu hale getirilmesi ve bu gerçekleşene kadar ayrımcı olmayan, ebeveynlerin ve çocuklarının din veya inançlarını açıklamaya zorlanmayacağı bir muafiyet sisteminin tesis edilmesi için halen genel önlemler alınmış değildir.

Öneri

AİHM kararları ivedilikle uygulanmalıdır. Uygulamaya yönelik önlemlerin oluşturulması ve uygulamanın izlenmesi, şeffaf ve geniş katılımlı bir süreçle gerçekleştirilmeli ve izlenmelidir.

Ulusal yargı süreçlerinde alınan kararların değişkenlik gösterebildiği görülüyor. Kararlarda belirleyici olan iki unsur öne çıkıyor: DKAB dersinin niteliği, din eğitimi mi yoksa din kültürü mü olduğu ve muafiyet hakkının kapsamı. Çocuk hakları değerlendirmede yer almıyor.

Öneri

Ulusal mahkemeler dava konusu işlemleri değerlendirirken DKAB dersinin niteliğiyle ilgili nesnel ve insan hakları temelli çalışmaları dikkate alan derinlikli çalışmaları, Anayasa ve uluslararası insan hakları hukuk yükümlülüklerini temel almalıdır. Bu noktada özellikle çocuk haklarının değerlendirmenin bir parçası önemli bir ilerleme olacaktır.

DKAB ders kitapları, din eğitimi olma niteliğini koruyor; dinler hakkında tarafsız ve nesnel olmayan, Sünni İslam ilahiyat bakış açısıyla sunulan bilgiler içeriyor. Kitaplarda Alevilik sınırlı bir şekilde yer alıyor; Musevilik ve Hristiyanlıkla ilgili bilgiler, bu dinlerin ibadetlerinin uygulamalarına geniş bir şekilde yer verse de, başta bu dinlerin kaynaklarının tahrif edilmiş olduğu bilgisinin İslam doktrinine gönderme yapılarak verilmesi, yaygın önyargı ve yanlış bilgileri destekler nitelikte. Ateizm ve deizm gibi farklı felsefi yaklaşımlar, İslami inanç savunmasıyla ele alınıyor ve tarafsız bir şekilde sunulmuyor. Bu nedenle hem çocuğun düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hem de ebeveynlerin çocuklarını dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarına müdahale oluşturmaya devam ediyor.

Öneriler

DKAB ders kitapları geniş katılımlı ve bir süreçle eğitim hakkı, çocuğun düşünce, din veya inanç özgürlüğü, çocuğun katılım hakkı, ebeveynlerin çocuklarını dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarını temel alarak, Toledo Kılavuz İlkeleri rehberliğinde değiştirilerek geliştirilmelidir.

DKAB ders programı ve kitaplarının geliştirilmesi çok disiplinli bir şekilde ele alınmalı ve tüm taraflara görüş ve önerilerini sunmaları için uygun fırsatlar sağlayan açık ve adil prosedürler içermelidir.

Öğrencilerin evrensel ve milli değerleri benimsemesi genel bir amaç olarak benimsense de, değerlere milli değerler içinden bakış öne çıkıyor. Değerleri, Türkiye'deki çeşitli din veya inançları kaynak alarak sunmak yerine, belirli gelenek ve milli kültür öğelerine yer veriliyor. Evrensel değerlere atıf yapılsa da, bunlar milli değerlerle örtüştüğü ölçüde kabul görüyor. Milli değerlerin kaynağı ve görünümünün İslam diniyle bağı ve üstünlüğü bilhassa öne çıkarılıyor. Milli değerlerle başka bir din veya inancın bağına yer verilmiyor ve bu nedenle farklı din veya inançlara bağlı kişiler “milli olanın” dışında kalıyor.

Öneri

“Milli değer ve kültür” herhangi bir etnik aidiyeti, dini veya inancı tek kaynak olarak almamalı, aksine toplumsal hayatın içinde var olan değerler ve kültürlerin çeşitliliğinden beslenerek ders kitaplarından yerini almalıdır.

Toledo Kılavuz İlkeleri'ne göre dinler ve inançlar hakkında öğretim içeren zorunlu bir program yeterince objektif olmadığında, düzeltilmesi, daha dengeli ve tarafsız hale getirilmesi için çaba harcanmalıdır. Bunun mümkün olmadığı veya hemen başarılamadığı durumlarda, derslere katılmamayı tercih etme düzenlemelerinin duyarlı ve ayrımcı olmayan bir şekilde yapılandırılmış olması kaydıyla bu hakkın tanınması, ebeveynler ve öğrenciler için tatmin edici bir çözüm sunulabileceğine işaret eder. Türkiye'deki mevcut düzenlemede DKAB dersinden muafiyet hakkı, sadece Musevi ve Hristiyan öğrenciler için tanınmıyor. Diğer din veya inançlara mensup olanlar veya inanmayanlar için muafiyet hakkının tanınmaması nesnel bir şekilde açıklanamadığı için muafiyet sistemi ayrımcıdır. Muafiyet hakkı kazanma süreci kişiler üzerinde din veya inancını açıklamak zorunda kalma açısından önemli bir hak ihlali ve yük oluşturuyor. Muafiyet hakkını kullanan öğrencilerin ders sırasında nerede olacağı ve nasıl vakit geçireceği konusunda okullar ve öğrenciler için açık ve öngörülebilir bir rehberlik bulunmuyor. Son olarak, muaf olan öğrencilerin karnelerinde DKAB dersinden “muaf” oldukları belirtildiği için damgalanma ve ayrımcılık riski ile karşı karşıya kalması söz konusu ve öğrenciler, liseye geçiş sınavında diğer öğrencilere kıyasla eşit olmayan koşullara maruz kalıyorlar.

Öneriler

DKAB dersi yukarıda belirtilen niteliklere sahip olana kadar, ayrımcı olmayan bir muafiyet sistemi acilen tesis edilmelidir:

Muafiyet hakkının kapsamı ayrımcı olmayan bir şekilde genişletilmelidir.

Muafiyet hakkının kullanımı için inancını açıklama/beyan zorunluluğunun kaldırılması ve dersin isteğe bağlı olarak alınması sağlanmalıdır.

Nüfus kayıtlarında Musevi veya Hristiyan ibaresinin geçme zorunluluğu yerine kişinin beyanı esas alınmalıdır.

Muafiyet sistemi ve uygulaması hakkında İl Millî Eğitim Müdürlükleri ve okullar, etkili ve düzenli bir şekilde bilgilendirilmelidir.

DKAB dersinden muaf olan çocukların karnelerinde “muaf” ibaresinin yer almasıyla gerçekleşen “damgalama” ve ayrımcılık riskine karşı, çocukların DKAB ders saatinde alternatif bir ders alabilmeleri mümkün hale getirilmelidir.

DKAB dersinden muaf olan öğrencilerin bu ders sırasında damgalanma, dışlanma, ayrımcılığa uğrama riskinden korunmaları için MEB muafiyet hakkının kullanılması (öğrencinin nerede bulunacağı, ne yapacağı gibi) hakkında çocukların da katılımını sağlayarak insan hakları temelli bir kılavuz oluşturmalıdır.

DKAB dersinden muaf olan öğrencilerin liseye geçiş veya eğitim hayatının herhangi bir noktasında eşitsiz ölçme ve değerlendirme koşullarına maruz kalmaması için ölçme ve değerlendirme sistemleri gözden geçirilmeli ve eşitsizlik ortadan kaldırılmalıdır.

Etkili şikâyet mekanizmaları oluşturulmalı ve MEB tarafından muafiyet hakkının kullanımı konusunda izleme yapıp kamuoyuyla paylaşılmalı.

DKAB dersinin doğrudan paydaşı olan çocuklar olmasına ve çocukların da bu mesele ile ilgili görüşlerini ifade edebilecek olmasına karşın, çocukların DKAB dersiyle ilgili politika yapım, DKAB ders programı ve kitaplarının oluşturulma ve muafiyet sisteminin uygulanma süreçlerine katılımı için öngörülen prosedürlerin olmadığı ve bu hakkın hiçbir şekilde güvence altına alınmamış olduğu görülüyor.

Öneri

DKAB dersiyle ilgili politika ve öğretim materyallerinin geliştirilmesi sürecine çocukların katılımının ÇHS Madde 12 uyarınca güvence altına alınması için önlem alınmalıdır. Bilhassa, dışlanmış ve dezavantajlı gruplara mensup çocukların karşı karşıya kaldığı engellerin ortadan kaldırılması için özel koruma sağlanmalıdır.

Çocuklarla ve çocuklar için çalışan tüm profesyoneller için ÇHS Madde 12 ve pratikteki uygulaması hakkında eğitim sağlanmalıdır.

7. Kaynakça

- AGİT/DKİHB, Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretim Üzerine Toledo Kılavuz İlkeleri, 2007
- Alalu, S., Arditi, K. ve diğerleri, *Yahudilikte Kavram ve Değerler- Dinsel Bayramlar – Dinsel Kavramlar - Dinsel Gereçler*, 5. Basım Gözlem Yayınevi, 2018
- Alan, S., “LGS’de muaf olunan dersin puanı nasıl hesaplanır?” Gazete Duvar, 14 Temmuz 2019
- Alevi Açılımında Çözüm Odaklanmak: Reform Adımlarına İlişkin Öneriler ve Yol Haritası, Liberal Düşünce Topluluğu, 2016
- Alevi Çalıştayları Nihai Raporu, T.C. Başbakanlık, 2010, [Aleviler Artık Burada Oturmuyor: Alevi Çalıştayları Nihai Raporu Üstüne bir Değerlendirme](#)
- Arıcan, S., “Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları Bağlamında Örgün Din Eğitimi Tartışmaları: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Örneğin”, Türkiye Din Araştırmaları Dergisi Sayı 8, 2019
- Avrupa Konseyi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi,
- Avrupa Konseyi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 1 Sayılı Protokol
- Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi’nin 3-5 Aralık 2019 tarihli 1362. Toplantısında aldığı karar CM/Notes/1362/H46-32
- Başdemir, H. Y, Din dersleri ve Aleviliğin aktarılması. *Liberal Düşünce*, 16(63), 2014
- Birleşmiş Milletler, [Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü’nin Din veya İnanç Özgürlüğü Alanında Çocuğun ve Ebeveynlerinin Hakları Temalı Raporu](#), A/70/286, 5 Ağustos 2015.
- Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme.
- Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme
- Birleşmiş Milletler, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi,
- Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi (OHCHR), Training Manual on Human Rights Monitoring, 2001
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi (OHCHR) [İnsan Hakları Göstergeleri Ölçme ve Uygulama Kılavuzu](#), 2012
- Birleşmiş Milletler Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Belgesi [Illustrative FoRB Indicators](#), 2020
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi (OHCHR). Training Manual on Human Rights Monitoring, 2001
- Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi, *General Guidelines regarding the form and the contents of the periodic reports* (UN Doc. CRC/C/58, 1996), par. 48.
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, 22 Sayılı Genel Yorum: 18. Madde, 30 Temmuz 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.
- Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi, 12. Madde (Katılım Hakkı) hakkında 12 Sayılı Genel Yorumu CRC/C/GC/12, 1 Temmuz 2009
- Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi, 29. Madde (Eğitimin Amacı) hakkında 1 Sayılı Genel Yorum
- Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi, 30. Madde hakkında 11 Sayılı Genel Yorum, CRC/C/G/11, 2009.

- Brems, E., “Article 14: The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion” in *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Brill, 2006
- Çayır, K., “Biz” Kimiz? *Ders kitaplarında kimlik, yurttaşlık, haklar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2014
- Çınar, A., “Bölge idare mahkemesi zorunlu din dersi dayatmasına 'dur' dedi”, *Sol*, 28 Haziran 2018
- Çınar, Ö.H., Seçmeli Din Derslerinin Uluslararası İnsan Hakları Standartları Özellikle Toledo İlkeleriyle Uyumu Raporu, ESHİD, 2021.
- Çocuk Hakları Komitesi, *General Guidelines regarding the form and the contents of the periodic reports* (UN Doc. CRC/C/58, 1996)
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı **11. Kalkınma Planı** (2019-2023)
- Eğitim Reformu Girişimi, Türkiye’de din ve eğitim son dönemdeki gelişmeler ve değişim ihtiyacı, Eğitim Reformu Girişimi, 2011.
- Gazete Duvar, AYM, zorunlu din dersi itirazını erteledi, 5 Mart 2020
- Genç, Ö., Taşkan, D., Tol, U., Yıldırım, M. **Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü – Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri**, PODEM, 2016
- Gemalmaz, H. B., Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Çocuğun Kendi Görüşleri/Kanaatleri Doğrultusunda Eğitim (Eğitimini Seçme) Hakkı. 1. Çocuk Hakları Kongresi, 2011.
- Gözaydın, İ., Türkiye’de “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi” Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış. Tüzün, G. (der.), *Ders kitaplarında insan hakları II: Tarama sonuçları* içinde, Tarih Vakfı, 2009
- Guzman, M. ve Verstappen, B., **İzleme Nedir?**, İnsan Hakları İzleme ve Dokümantasyon Dizisi Cilt 1, Huridocs
- Gürkan, S., *Yahudilik*, İslami Araştırmalar Merkezi, 2017
- Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı, **Aleviler Artık Burada Oturmuyor: Alevi Çalışmaları Nihai Raporu Üstüne bir Değerlendirme** 2011
- Hürriyet, “Din Dersi İki Saate Çıktı”, 14 Haziran 2017.
- Jackon, R., *Signposts – Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education*, Avrupa Konseyi, 2014
- Kaya, N., *Türkiye eğitim sisteminde renk, etnik köken, dil, din ve inanç temelli ayrımcılık*. Tarih Vakfı ve Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 2015
- Konda, **Toplumsal Cinsiyet ve Hayat Tarzları**, 2019
- Konda Barometresi, **Eğitim Sisteminin Yapısı ve Beklentiler**, 2017
- MEB, 19. Milli Eğitim Şurası Kararları,
http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_12/10095332_19_sura.pdf
- MEB 2020-2023 Stratejik Planı,
http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/22154626_Milli_EYitim_BakanLY-YY_2019-2023_Stratejik_PlanY.pdf (Aralık 2020)
- MEB, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, **Taslak Ders Kitabı ve Eğitim Araçları ile Burlara Ait e-İçeriklerin İncelenmesinde Değerlendirmeye Esas Olacak Kriterler**, Ankara 2019
- Penso, B., “Gayrimüslim Öğrencilere LGS’de Adaletsizlik Devam Ediyor”, *Avlaremoz*, 24 Temmuz 2019
- Protestan Kiliseler Derneği **2019 Hak İhlalleri İzleme Raporu**, Mart 2020

- Protestan Kiliseler Derneği 2018 Hak İhlalleri İzleme Raporu, Mart 2019
- Protestan Kiliseler Derneği 2017 Hak İhlalleri İzleme Raporu, 2018
- Şirin, T., Türkiye'de Zorunlu Din Eğitimi Sorunu. *Öğretmenler, öğrenciler, veliler ve STK'lar açısından eğitim sisteminde din öğretiminin rolü* (s. 5-42) içinde. İstanbul: Yurttaşlık Derneği, 2016
- Tahincioğlu, G., "Milli Eğitim zorunlu din dersinden muafiyet için 'gayrimüslimlik belgesi' istedi; yargı, "Soramazsın" kararı Verdi", T24, 20 Aralık 2018
- Temperman, J., State Neutrality in Public School Education: An Analysis of the Interplay Between the Neutrality Principle, the Right to Adequate Education, Children's Right to Freedom of Religion or Belief, Parental Liberties, and the Position of Teachers, *Human Rights Quarterly*, Vol. 32, No. 4 (November 2010), s. 865-897
- Türkiye Hükümeti'nin Zengin Grubu kararlarına ilişkin olarak Bakanlar Komitesi'ne sunduğu 4 Ocak 2020 tarihli cevabı
- Türkiye Kiliseleri Ortak Komisyonu, *Temel İlkeleriyle Hristiyanlık*, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2015
- Tüzün, I. ve Tunca, E., Çeşitli Vakıf ve Dernekler ile İşbirliği Protokolleri Aracılığıyla Yürütülen Müfredat Dışı Etkinlikler: Eğitimde Çoğulculuk ve Çocuğun Din veya İnanç Özgürlüğü Açısından bir İnceleme Raporu, ESHİD, 2021.
- Ulusal, Ş., "Din Eğitiminde Ebeveyne ve Çocuğun Hak ve Özgürlüğü: Hukuki Bir Tahlil", *Diyanet Dergisi*, 2012
- UNESCO, *Making textbook content inclusive: a focus on religion, gender, and culture*, 2017
- UNICEF, *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama El Kitabı*, 2007.
- Yaman, A., "Alevism Education in Publis Schools of Turkey", *Religious Diversity at School* içinde, Springer 2021.
- Yıldırım, M., *Adalet ve Eşitliğin Peşinde – Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu Ocak 2016 – Mart 2019*, İnanç Özgürlüğü Girişimi Norveç Helsinki Komitesi, 2019
- Yıldırım, M., *Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu-Temmuz 2014 – Haziran 2015*, İnanç Özgürlüğü Girişimi Norveç Helsinki Komitesi, 2015
- Yıldırım, M., *2011-2012 Öğretim Yılında Uygulanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programına İlişkin bir Değerlendirme*, Eğitim Reformu Girişimi, 2012
- Yıldırım, M., "Okullarda Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Üzerine Hukuki Değerlendirme: Güvenceler ve Olanaklar", içinde Genç,Ö, Taşkan, D., Tol, U., Yıldırım, M., *Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü – Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri*, PODEM, 2016.
- Yıldırım, M., *The Collective Dimension of Freedom of Religion: The Case of Turkey*, Routledge, 2017
- Yurttaşlık Derneği Türkiye'de zorunlu din dersleri: Yurttaşın devletle karşılaştığı yer. İstanbul: Yurttaşlık Derneği Yayınları, 2015

Mahkeme Kararları

AIHM

AIHM (Büyük Daire), Folgerø ve Diğerleri/Norveç, Başvuru No. 15472/02, 29 Haziran 2007

AIHM, *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, Başvuru No. 1448/04, 9 Ekim 2007

AIHM, *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye*, Başvuru No. 21163/11, 16 Eylül 2014

AIHM, *Grzelak/ Polonya*, Başvuru No. 7710/02, 15 Haziran 2010

AYM

AYM, E:1997/62, K:1998/52, 16 Eylül 1998.

AYM Tuğba Aslan Başvuru No 2014/256, 25 Haziran 2014 par.57

AYM Esra Nur Özbey Başvuru No. 2013/7443, par. 48, 20 Mayıs 2015

Danıştay

Danıştay 8. Daire, E2015/12002 K2017/8377 Karar Tarihi: 23.11.2017

İdare Mahkemeleri

Ankara 10. İdare Mahkemesi E:2005/2703 K:2009/1804 Karar tarihi 01.10.2009

İstanbul 4. İdare Mahkemesi, E2018/80 K2018/1734 22 karar tarihi Kasım 2018.

Konya Bölge İdare Mahkemesi 4. İdari Dava Dairesi E2020/1083 K2020/1389 Karar Tarihi 22 Eylül 2020.

Konya Bölge İdare Mahkemesi 3. İdari Dava Dairesi E2018/2174 K2019/41 Karar Tarihi 9 Ocak 2019.

Diğer

Türkiye Kamu Denetçiliği Kurumu, Şikayet No 2014/3164 Karar Tarihi 02 Ekim 2014

İncelenen Din Kültürü Ahlak Bilgisi Ders Kitapları

Sınıf Düzeyi	Yazarlar	Yayıncı	Yıl
4. Sınıf	Hulusi Yiğit, Emine Övülmüş Doğan Sümeyye Kırman, Furkan Özüdoğru Dilek Menküç	MEB	belirtilmiyor
5. Sınıf	Hulusi Yiğit, Emine Övülmüş Doğan Sümeyye Kırman, Furkan Özüdoğru Dilek Menküç	MEB	belirtilmiyor
6. Sınıf	Safiye Özdemir	MEB	2019
7. Sınıf	Ayşe Macit, Dilek Mengüç, Dilek Türk Soydaş, Nezih Mustafa Pesen, Sümeyye Kırman	MEB	2018
8. Sınıf	Sabahattin Nayır, Abdullak Açık, Muhammed Beyazal, Hatice Büşra Paksoy	MEB	belirtilmiyor
9. Sınıf	Abdullak Bektaş, Mustafa Nezih Pesen, Sinan Özyurt, Furkan Özüdoğru	MEB	2019
10. Sınıf	Numan Konaklı, Hüseyin Çınar, Süleyman Emiroğlu	MEB	2019
11. Sınıf	Bekir Pınarbaşı, Fikri Özdemir (Bu kitap, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 18.04.2019 tarih ve 8 sayılı kurul kararıyla 2019-2020 öğretim yılından itibaren beş yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilmiştir.)	Dikey Yayıncılık	2019
12. Sınıf	Feramuz Yılmaz, H İsmail Doğan, Sümeyye Özkan, Yusuf Öztürk	MEB	2019

EK 1: DKAB Ders Kitapları İnceleme Formu

Kitabın Adı:

Sınıf Düzeyi:

Yayıncı ve yayın yılı:

İnsan Hakları Temelinde Değerlendirme

Çocuğun inanç özgürlüğü:

Çocuğun katılım hakkı:

Ebeveynlerin çocuklarını kendi inançları doğrultusunda yetiştirme hakkı:

Toledo İlkeleri Temelinde Değerlendirme

Tarafsızlık, nesnellik ve kapsayıcılık:

Kazanımlar:

Bireylerin din veya inanca inanma/bağlı olma haklarına saygı ve hoşgörü tutumu kazanmak:

Dinler ve inançlarla ilgili konuları, insan hakları ve barış gibi daha geniş kapsamlı konularla ilişkilendirebilmek:

Farklı dinler ve inanç sistemleri ve bunların içindeki çeşitlilik hakkında temel bilgi sahibi olmak:

Kişinin hayatında dinsel veya felsefi inancın önemli bir yeri olduğunu anlamak:

Farklı dinler ve inançlar arasında benzerlik ve farklılıklar olduğunu fark etmek:

Dinsel topluluklar ve üyelerine ilişkin olumsuz basmakalıp tipler hakkında bilgi sahibi olarak bunları fark etmek ve sorgulamak:

Dinsel farklılıklara saygının olmadığı zamanlarda, tarih içinde, aşırı şiddet yaşandığına dair tarihsel ve psikolojik bir anlayışa sahip olmak, hoşgörüsüzlük ve ayrımcılığın olduğu ortamda, saygılı ve hassas bir şekilde karşı harekete geçebilme becerisine sahip olmak.

EK2: Bilgi Edinme Başvurusuna MEB Tarafından Verilen Cevap

CİMER üzerinden paylaşılan 8 Ocak 2021 tarihli 2005709013 2005851265 sayılı cevap:

2018, 2019 ve 2020 yıllarında kaç öğrenci Din Kültürü Ahlak Bilgisi dersinden muaf olmak amacıyla başvurmuştur? Bunların kaçının muafiyet başvurusu reddedilmiştir, kaç kabul edilmiştir?

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığına yapmış olduğunuz başvurunuz tarafımızca incelenmiş olup; Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi muafiyetine ilişkin Genel Müdürlüğümüze intikal eden, Bakanlığımız aleyhine açılan davalar yıllara ve aşamalara göre şu şekildedir:

2018 yılında toplam 6 dava intikal etmiştir. Bu davaların 3 ünün Bakanlığımız lehine, 1 inin Bakanlığımız aleyhine yargı süreci devam etmektedir. 2 davanın ise yargı süreci devam etmektedir.

2019 yılında toplam 6 dava intikal etmiştir. Bu davaların 2 si Bakanlığımız lehine kesin olarak sonuçlanmış, 3 ünün Bakanlığımız lehine yargı süreci devam etmektedir. 1davanın ise yargı süreci devam etmektedir.

2020 yılında toplam 1 dava intikal etmiştir. Davanın yargı süreci devam etmektedir.

Not: Davalara ilişkin Genel Müdürlüğümüzden bilgi ve görüş almak üzere Hukuk Hizmetleri Genel Müdürlüğünden gelen yazılarla bilgimiz sınırlıdır.

Muaf olan öğrencilerin Din Kültürü Ahlak Bilgisi ders saatinde ne yapacakları konusunda bir genelge var mıdır? Öğrenciler bu zamanda ne yapmaktadır? Bu konuda Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir izleme çalışması var mıdır?

09/07/1990 tarihli ve 1 sayılı Eğitim Öğretim Yüksek Kurulu kararına göre uygulama yapılmaktadır.

- Not: AİHL'lerle ilgili muafiyet talebi olmaması nedeniyle konu ile ilgili genelge çıkarma yetkisi dairemize ait değildir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye (2007), Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye (2014) kararlarının uygulanması bağlamında çalışma yapılmakta mıdır? Yapılmakta ise bu çalışmaların kapsamı nedir ve kimler tarafından yapılmaktadır?

- AİHM söz konusu kararların uygulanması bağlamında Başbakanlık, Adalet Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı üst düzey temsilcileriyle 23 Haziran 2015 tarihinde bir toplantı yapılmış ve hazırlanacak olan eylem planının içeriği kararlaştırılmıştır. Adalet Bakanlığının son şeklini vererek Avrupa Konseyine sunduğu bu eylem planı gereğince Başbakanlık, Adalet Bakanlığı, Dışişleri

Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı ile Milli Eğitim Bakanlığı temsilcileri, akademisyenler ve tarafları temsil eden sivil toplum kuruluşlarından oluşturulan geniş katımlı bir çalışma komisyonu oluşturulmuş ve bir yıllık çalışma süresiyle Bakanlığımıza tavsiye niteliğinde bir rapor sunma sorumluluğu verilmiştir. Bu çalışma grubu bir yıllık sürede 7 çalışma toplantısı gerçekleştirmiş ve alınan kararlara yönelik nihai rapor oluşturmuştur. Oluşturulan bu tavsiye raporu tüm üyeler tarafından imzalanarak seçimle belirlenen komisyon başkanı tarafından bir üst yazı ile koordine birim olması dolayısı ile Din Öğretimi Genel Müdürlüğüne sunulmuştur. Yazıyı, resmi olarak işleme koyan Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, AİHM kararlarının icrasından sorumlu Bakanlık olması dolayısı ile Adalet Bakanlığına gereği olarak sunmuştur. Ayrıca ilgili rapor doğrultusunda müfredat geliştirme çalışmalarını başlatmış, Ocak-Şubat 2017’de Alevi katılımcıların da bulunduğu bir komisyonla taslak müfredat hazırlanmış, Temmuz 2017’de öğretmenlerin, sivil toplum kuruluşlarının, akademisyenlerin, velilerin ve öğrencilerin online ortamda öğretim programına ilişkin görüş ve değerlendirme yapabildiği “askı” olarak tanımlanan süreçte taslak öğretim programı hakkında kamuoyundan görüş toplanmış, gelen tüm görüş ve değerlendirmeler raporlanarak öğretim programlarına yansıtılmıştır. Genel Müdürlüğümüzün 02/10/2017 tarihli ve 15468203 sayılı yazısı ile taslak öğretim programı üniversitelere gönderilerek resmi yazı ile görüş talep edilmiştir. Üniversitelerden de gelen görüşler neticesinde taslak müfredatın son halinin verilmesi için 18-20 Ekim 2017 tarihinde Ankara’da akademisyenlerin de katılımıyla bir çalıştay düzenlenmiştir. Geniş katımlı bir görüş ve değerlendirme süreci tamamlandıktan sonra taslak müfredata son hali verilip sonra Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığına sunulmuştur. Yeni Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı 2018-2019 eğitim öğretim yılında okullarda uygulanması için Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 18 sayılı ve 19/01/2018 tarihli Kurul Kararı ile onaylanmıştır. Ayrıca derse ilişkin öğretim materyallerinin ve ders kitaplarının hazırlanması sürecinde; konuya ilgili olan CEM vakfı tarafından Genel Müdürlüğümüze sunulan değerlendirme raporu incelenmiş ve rapor, yazarlarla paylaşılarak talep edilen hususlar kitaplara yansıtılmıştır.

Din Kültürü Ahlak Bilgisi ders programı ve kitaplarla ilgili yeni bir değişiklik hazırlığı var mıdır?

- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programları, bir önceki soruda da ayrıntılı olarak ele alındığı şekliyle belirtilen ilkeve esaslar dikkate alınarak katılımcı bir süreçle AİHM Kararları da göz önünde bulundurularak hazırlanmış, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 18 sayılı ve 19/01/2018 tarihli Kurul Kararı ile onaylanmış ve 2018-2019 eğitim öğretim yılında uygulamaya konulmuştur. Güncellenen programın felsefesine ve öğretim yaklaşımına uygun olarak hazırlanan ders kitapları da 2018-2019 eğitim öğretim yılı başından itibaren okutulmaya başlanılmıştır. Bu nedenle öğretim programlarında ve ders kitaplarında bahse konu edilen tarihten sonra bir güncelleme yapılmamıştır. Ancak program geliştirme bir süreç işidir; toplumsal ihtiyaçlar, eğitim öğretim yaklaşımlardaki gelişmeler gibi unsurlara bağlı olarak bu çalışmalar öteden beri yapılagelmiştir.

Din Kültürü Ahlak Bilgisi dersi öğretmenlerine din veya inanç özgürlüğü, dinler hakkında öğretim, çoğulculuk hakkında eğitim verilmekte midir? Evet ise bu eğitime 2018, 2019 ve 2020 yıllarında kaç öğretmen katılmıştır ve eğitimin niteliği hakkında bilgi verir misiniz?

- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine standart eğitim programları kapsamında bahse konu edinilen başlıklarda ilgili öğretim programlarının uygulaması ile ilgili ilkeler bağlamında eğitim içerikleri sunulmaktadır.
- DKAB Öğretmen Gelişim Programı kapsamında başarılı örneklerin yaygınlaşması için il ve ilçelerimizde DKAK seminerleri devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için dkab.meb.gov.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

**TÜRKİYE'DE
ZORUNLU
DİN EĞİTİMİ**
DİN KÜLTÜRÜ AHLAK BİLGİSİ
DERSİ VE KİTAPLARI HAKKINDA
İNSAN HAKLARI TEMELLİ
BİR DEĞERLENDİRME

Eşit Haklar İçin İzleme Derneği

Gümüşsuyu Mah. Ağa Çırağı Sok.
No:7 Pamir Apartmanı Daire: 1
Beyoğlu/İstanbul
Tel: 0212 293 63 77
www.esithaklar.org
email: esithaklar@gmail.com